

Újraolvasni Ritoók Emma prózáját – a Kielland-fordítások jelentősége¹

Ritoók Emma szépírói életművének esztétikai értékelésére eddig nem került sor. Ennek oka, hogy szövegeit – középpontban *A szellem kalandorai* című regénnyel – referenciálisan, az életrajza és női szerzősége felől olvasták. Ha azonban Ritoók 19. század végi, 20. század eleji pályakezdő írásait recepció- és fordítástörténeti szempontok szerint vesszük szemügyre, akkor a szerző korai művei és a főként rossz regényként számontartott *A szellem kalandorai* más értelmezést kaphatnak, ez pedig elősegítheti Ritoók irodalmi tevékenységének az árnyalását. Jelen tanulmány nem törekszik az életmű átfogó értékelésére, de céljai közé tartozik, hogy a szerző szövegeinek egy másik lehetséges olvasatát nyújtsa. Hipotézisem, hogy Ritoók Emma prózájának megértéséhez fordítói munkásságának feltárásán keresztül vezet az út.

Ritoók a nők között elsőként szerzett egyetemi diplomát, majd doktori fokozatot Magyarországon.² Életét és munkásságát legátfogóbban Lengyel András tárta fel és elemezte *A Vasárnapi Kör „renegátja”* című tanulmányban.³ Tudományos tevékenységének és tájékozottságának bemutatásával, a felhasznált forrásanyag segítségével új perspektívába helyezte az író szerepét a Vasárnapi Körben.⁴ Mégis jogosan állapította meg Zsadányi Edit, hogy a tanulmány megengedő⁵ a kortársak Ritoók viselkedését megbélyegző *vénleány* és *rút* minősítéseivel, amely címkék mai napig meghatározzák a róla kialakult diskurzust.⁶ Lengyel igyekezett kontextusba helyezni ezeket

¹ Ezúton szeretném kifejezni hálás köszönetemet Schmal Alexandra és Szajbély Mihály segítségéért; a Ritoók Emma életéről és életművéről folytatott gondolatébresztő eszmecsereket pedig köszönöm Schönborn Katalinnak és Eöry Áronnak.

² 1900-ban érettségizett, 1906-ban védte meg *Arany János elmélete az eposzról* című disszertációját. A 1895. évi rendeletről és a nők egyetemi tanulmányainak alakulásáról lásd: LADÁNYI Andor, *Két évforduló: A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve*, Educatio, (5)1996, 3. sz., 375–389. – Átfogóan a nők egyetemi képzéséről: KÉRI Katalin, *A nők egyetemi képzése = Uő, Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*, Pécs, Kronosz, 2018, 456–483.

³ LENGYEL András, *A Vasárnapi Kör „renegátja”: A gondolkodó Ritoók Emmáról = Uő, Utak és csapdák: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Tekintet, 1994, 7–75.

⁴ NOVÁK Zoltán, *A Vasárnapi Társaság: Lukács Györgynek és csoportosulásának eszmei válsága, kiútkeresésük az első világháború időszakában*, Bp., Kossuth, 1979, 70. – KARÁDI Éva, VEZÉR Erzsébet, *A Vasárnapi Kör története = A Vasárnapi Kör: Dokumentumok*, szerk. KARÁDI Éva, VEZÉR Erzsébet, Bp., Gondolat, 1980, 7–23.

⁵ ZSADÁNYI Edit, *A női szubjektivitás alakzatai Kaffka Margit, Ritoók Emma, Földes Jolán és Lesznai Anna műveiben = Uő, „Bazsali, rezedá meg kisasszonycipő”: Kulturális másság feminista kritikai értelmezésben*, Bp., Balassi, 2017, 16–63. Különösen: 39.

⁶ Uo., 32. Hogy mennyire meghatározza még mindig, lásd: N. PÁL József, *Ady – az irodalmi modernség s a progresszió viszonya (I. rész)*, Kortárs, 52(2008), 3. sz., 1–32. Ritoókra vonatkozóan: 6–9.

az „attribútumokat”, de nem távolodott el az életmű történeti-referenciális olvasatának hagyományától: szoros kapcsolatot feltételezett Ritoók elméleti és szépirodalmi írásai, valamint személyes tapasztalatai között. *A rút a művészetben* című tanulmányát diszharmonikus, válságokkal teli életérzésének indirekt megnyilvánulásaként értelmezte, *A szellem kalandorai*⁷ című 1921-es regényben pedig személyes problémáinak tudatosítását és feloldását látta.⁸ Utóbbi Ritoók legismertebb műve, amelynek szereplőit már a könyv megjelenésekor a Vasárnapi Kör résztvevőivel azonosították.⁹

Lengyel szerint Ritoók Emma íróként „alig érdekes”, e művének sincsen irodalmi értéke, és szereplői – akikben könnyen felismerhetők a szerző volt baráti körének tagjai – lelkiileg deformált, negatív személyiségek.¹⁰ Hasonlóan fogalmazott Bodnár György a regény második kiadásakor. Az utószóban megjegyezte, hogy *A szellem kalandoraiban* az alakok nélkülözik a belső törvényeket, és csupán filozófiai tanok szócsövei. A regény népszerűtlenségét és rosszul megírt voltát műfaji hiányosságokkal magyarázta – anélkül, hogy érvelését példákkal támasztotta volna alá.¹¹

Az utóbbi időben többen vizsgálták feminista kritikai keretben Ritoók irodalmi műveit. Zsadányi Edit korai kisprózájában, az 1911-ben megjelent *Négyen a tűz körül* című novelláskötet íásaiban elemezte a női szerepeket előre kijelölő, kulturálisan konstruált minták és a fikció viszonyát.¹² Schwartz Ágota azt nézte meg, hogy Ritoók első regényének – az *Egyenes úton – egyedül*¹³ című alkotásnak – női szereplői hogyan válnak szubjektummá egy olyan patriarchális rendszerben, amelyben csak objektumként létezhetnek.¹⁴ Ezek a szöveggözpontú elmozdulások azért irányadóak, mert új megvilágításba helyezték Ritoók elfeledett, leértékelt irodalmi műveit. Ugyanakkor

Vagy frissebb írást: „Amikor a nyilvánosságban először megjelenik, egy könyvmoly vénkisasszonyt látunk, [...] a Vasárnapi Kör tagja lett, ahol rettenetes csalódások érhatték, *különben nem karikírozta volna ki Balázs Béla és Lukács György körét olyan sértettséggel A szellem kalandorai* című 1921-es kulcsregényében” [kiemelés tőlem – A. V. Ö.] (SZÉCSI Noémi, *Anyánk megcsontkított teste*, Népszava, 147(2020), 130. sz. [jún. 5.], 3).

⁷ RITOÓK Emma, *A szellem kalandorai*, I–II., Bp., Göncöl, [1921].

⁸ LENGYEL, i. m., 46–48.

⁹ Erről lásd: ZSADÁNYI Edit, *Író nők a századelőn = A magyar irodalom története*, II., szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 807–826. Különösen: 817.

¹⁰ LENGYEL, i. m., 47, 59.

¹¹ BODNÁR György, *Utószó* = RITOÓK Emma, *A szellem kalandorai*, Bp., Pesti Szalon Könyvek, 1993, 509–514. Különösen: 509. – Nagy András a második kiadás apropóján „páratlanul fontos rossz regénynek” minősítette a művet, vö. NAGY András, *Influenza a viharban*, Holmi, 7(1995), 2. sz., 271–279. – Arról a nézetéről, hogy Ritoók személyes feszültségét vezette le szereplőin: KELECSÉNYI László, *A szellem század eleji kalandorai*, Magyar Hírlap, 27(1994), 39. sz. (febr. 16.), 13.

¹² ZSADÁNYI, A női..., i. m.

¹³ RITOÓK Emma, *Egyenes úton – egyedül*, Bp., Singer és Wolfner, 1905 (Egyetemes Regénytár). A főszövegben a mai helyesírásnak megfelelő írásmódot használom.

¹⁴ SCHWARTZ Ágota, *A női szubjektum a századforduló magyar írói prózájában*, Múltunk, 53(2008), 2. sz., 47–57. Különösen: 54–57.

az egy-egy műre való koncentráció és az ebből fakadó korlátozott szempontrendszer nem tette láthatóvá a szerző szépirói tevékenységének századvégi jelentőségét.

Ritoók Emma több nyelvből fordított. Visszaemlékezéséből tudjuk, hogy angolul, norvégul és olaszul egyaránt autodidakta módon tanult meg, beszélni viszont nem tudott ezeken a nyelveken.¹⁵ Átültetései korán megjelentek az időszaki kiadványokban, így például 1890-ben angol nyelvből 48 részen át az *Esmé házassága*,¹⁶ de Turgenyevet is fordított franciából.¹⁷ Írói pályája szempontjából a legmeghatározóbbnak mégis a norvég Alexander Lange Kielland¹⁸ műveinek tolmácsolása tekinthető. Kielland szövegei népszerűek voltak német nyelven, és a német nyomán készült különböző minőségű magyar fordítások már az 1880-as évek elejétől elárasztották az időszaki kiadványok hasábjait. Eredetiből való fordításuk jó terepet biztosíthatott Ritoók számára a nyelvtanulásra.

1891 után Kielland nem írt több regényt, novellát,¹⁹ így Ritoók egy, a modern irodalom kibontakozása szempontjából fontos, ugyanakkor lezárt irodalmi munkásságot közvetített. A Kielland-fordítások által ugyanis egy sajátos modern áramlathoz csatlakozott, amely úgy tematikusan, mint prózapoétikailag meghatározta szépirói tevékenységét. A norvég szerző műveinek fordításával áttételesen a Georg Brandes-féle modern áttörés programját követte saját írói praxisában. A dán kritikus és irodalomtörténész 1871. november 3-tól kezdődően tartotta a Koppenhágai Egyetemen híres előadássorozatot *Hovedstrømningen i det 19de Aarhundredes Litteratur* [Főáramlatok a 19. századi irodalomban] címmel, amelynek nyomtatott változata 1872-től jelent meg.²⁰ Kielland-ra nagy hatással volt Brandes műve és tevékenysége, gyakran levelezett is vele.²¹ Brandes felismerte, hogy az irodalomnak reagálni kell a társadalomban végbement változásokra, vita tárgyává kell tennie azokat a problémákat, amelyek a változások következtében felmerültek, legyen szó a házasság, a szexualitás, a vallás

¹⁵ RITOÓK Emma, *Évek és emberek*, szerk., jegyz. PRITZ Pál, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Nemzetközi Magyarságtudományi Társulat, 2022, 267.

¹⁶ *Esmé házassága*, ford. RITOÓK Emma, Pesti Hírlap, 12(1890), 320. sz. (nov. 21.) – 13(1891), 11. sz. (jan. 11.).

¹⁷ TURGENYEV Iván [IVAN TURGENYEV], *Jelenések*, ford. RITOÓK Emma, Nagyvárad, 1891, 72. sz. (márc. 29.) – 1891, 79. sz. (ápr. 8.).

¹⁸ A korabeli magyar fordításokban Kielland Sándor néven emlegették, de a szerzői név egységesítése végett a főszövegben és a hivatkozott korabeli források esetében is az Alexander Kielland változatot fogom használni.

¹⁹ Később, Napóleonról szóló történeti munkája 1905-ben jelent meg, erről lásd: ERDÉLYI Károly, *Kielland Napoleonja*, Budapesti Hírlap, 27(1907), 4. sz. (jan. 4.), 2–5. – Az írói tevékenységgel való felhagyásról: TOR OBRESTAD, *Sannhetens pris. Alexander Kielland. En beretning*, J. W. Cappelens Forlag, 1996, 329–348.

²⁰ Hat kötetben jelent meg 1872–1890 között, az első lát: GEORG BRANDES, *Hovedstrømningen i det 19de Aarhundredes Litteratur: Emigrantlitteraturen*, Kjøbenhavn, Gyldendalske Boghandel (F. Hegel), 1872.

²¹ VÖ. GERHARD GRAN, *Alexander L. Kielland og hans samtid*, Stavanger, Dreyers Forlag, 1922, 134. – FRANCIS BULL, *Omkring Alexander L. Kielland*, Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, 1949, 10. – OBRESTAD, *i. m.*, 157.

vagy a patriarchális család kérdéseiről. Iránya az egyéni döntési lehetőségek fontosságát hangsúlyozta, és társadalomkritikája alapját a tudományba, fejlődésbe és értelembbe vetett hit alapozta meg azzal az elképzeléssel, hogy a jövő szabad, független, hazugság- és kényszermentes lehet.²²

Ritoók Emma korai munkásságáról nem lehet úgy beszélni, hogy *A szellem kalandorai* című regényét ne érinteném, ugyanis az ehhez kapcsolt értelmezések és vélemények teljes mértékben meghatározzák az életművét. Ennek következtében a tanulmány második felében részletesen kitérek – az író rehabilitációjának kísérlete és az életmű átfogó értékelése nélkül – a regény keletkezéstörténetére és ennek kontextusára annak érdekében, hogy megmutassam: *A szellem kalandorai* szerves részét képezi a századvégi (magyar) irodalomnak, amelynek még akkor is megvannak a maga értékei, ha nem lett irodalmunk klasszikus alkotása. Ritoók Emma egyébként maga is éles szemmel reflektált írói kvalitásaira és hiányosságaira: regényére büszke volt annak ellenére, hogy írásművészetét nem helyezte a szépirodalom legmagasabb fokára.²³ Ha a művet nem úgy olvassuk, mint a szerző gyűlöletének kifejeződését korábbi barátaival szemben, vagy mint a regény műfaji lehetőségeinek a félreértését, akkor Ritoók Emma kísérletező szándékára is felfigyelhetünk.

A hazai regényfordítások és a Kisfaludy Társaság kanonizáló szerepe

Alexander Kielland ma már nem tartozik a legismertebb szerzők közé. Irodalmi áttörését 1879-ben a *Novelletter* [Rövid elbeszélések] című novellagyűjteményének köszönhetette, amelyet 1880-ban a *Garman & Worsø* című regény, illetve a *Nye Novelletter* [Új rövid elbeszélések] című gyűjtemény követett.²⁴ Elbeszélései már 1881-től megjelentek a magyar sajtóban anonim vagy mára ismeretlen fordítók tolmácsolásában,²⁵ jellemzően német források közvetítésével. Hazai ismertségét ezek alapozták meg, ugyanis az olvasókat

²² GRO HAGEMANN, *Kulturradikalt gjennombrudd = Aschehougs Norgeshistorie* Bind 9., hovedred. Knut HELLE, Oslo, H. Aschehoug&Co, 1997, 44–59. Különösen: 54.

²³ Sokat elárul írói önpozicionálásáról, hogy csupán női szerzőkhöz képest határozta meg helyét: „Én több eredeti tehetséggel [rendelkezem], mint [Tormay] Cécile, *de nem annyi spontán és velem született tehetséggel, mint Kaffka [Margit]*, nekem több küzdelemben került a saját magam eléérése. Hozzájárult a fejlődésem nehézségéhez, hogy vidéken éltem, egy család és társaság meghatározott kereteiben, kívül minden művészi és irodalmi összeköttetésen, régi módon nevelt, tisztán autodidakta voltam, mikor 31 éves koromban Pestre jöttem az egyetemre. [...] Magának az egyetemnek az elvégzése és a vizsgák is nagyon elvontak minden művészi munkától. *De ez a lassú fejlődés és örök érdeklődés az oka, hogy nem fejeztem be*, és hogy Babits az utolsó munkámra, »Pan megváltása«, melyet 54 éves koromban írtam, azt mondta, hogy ez a legjobb mind közt” (RITOÓK, *Évek...*, i. m., 31. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]).

²⁴ Mivel Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson és Jonas Lie mellett az egyik legfontosabb 19. századi norvég íróról beszélünk, az életét és munkásságát tárgyaló szakirodalom rendkívül gazdag. Jelen kutatást a következők segítették: GRAN, *Alexander L...*, i. m. – BULL, *Omkring...*, i. m. – Martin NAG, *Nytt lys over Alexander L. Kielland*, Oslo, Solum Forlag, 1990. – OBRESTAD, *Sannhetens...*, i. m.

²⁵ Pl. Alexander KIELLAND, *A lelkeszlak*, Fővárosi Lapok, 18(1881), 233–237. sz. – Alexander KIELLAND, *Ebéd után*, Ellenőr, 13(1881), 655. sz. (dec. 30.) [Melléklet az „Ellenőr” 655. számához]

ekkor nem annyira könyveken, mint inkább az időszaki kiadványokon keresztül lehetett elérni. A napi- és hetilapok belletrisztikai anyagának gazdagságában éppen úgy szerepet játszott a szerzői jog szabályozatlansága, mint a tárcaregény piacának globalizálódása.²⁶

A könyvformában megjelent Kielland-fordítások nem tükrözik a norvég szerző 19. század végén, majd 20. században magyarul olvasható műveinek változatosságát és népszerűségét,²⁷ noha ebben az időszakban több önálló kötetét is lefordították. Elsőnek az 1882-es *Skipper Worse* regény jelent meg 1889-es évjelzettel, amelyet Szinnyei Otmár készített el *Worse kapitány* címmel.²⁸ Ezt az 1883-as *Gift* [Méreg] követte Ritoók Emma tolmácsolásában 1893-ban.²⁹ Ugyancsak az ő fordításában vált olvashatóvá Kielland néhány novellája az 1899-es *Elbeszélések*³⁰ kötetben, majd az 1881-es *Else: En Julefortælling* [Else: Egy karácsonyi történet] kisregény jelent meg 1902-ben *Nyomorban* címmel, Róna Béla fordításában, amely – a többi regényfordítással ellentétben – németből készülhetett.³¹ 1906-ban pedig az 1880-as *Garman & Worse* regény vált magyarul is olvashatóvá szintén Ritoók fordításában.³²

A külföldi írók csupán helykitöltésre használt szövegeivel ellentétben Kielland írásai már korán a fordításra érdemes, minőségi irodalom képviselőiként tűntek fel. Műveit érdekesítő, ugyanakkor értékes újságregényekként emlegették, amelyek a „társadalmi állapotok hű képét” adják,³³ művészetéről pedig kiemelték, hogy „[f]riss elbeszélői hang, gondos, plasztikai jellemzés, egyszerű és igaz leírás, művészi alakító erő”³⁴ jellemzi. A sajtóban megjelent Kielland-elbeszélések népszerűségének hatására

²⁶ Lásd: T. SZABÓ Levente, *A szerzői jog első magyar törvényjavaslatát övező eszmecserék irodalomszociológiája: a modern magyar szerzőség első ideológiái*, Erdélyi Társadalom, (9)2011, 1–2. sz., 45–64. – HANSÁGI Ágnes, *Tárca-regény-nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014.

²⁷ Lásd: BALOGH Anikó, *A norvég irodalom Magyarországon = Uő, A norvég irodalom Magyarországon (1887–1984)*, szerk. MÁDL Antal, Bp., 1984 (Studia Philologica Moderna, 1), 149–150. Csupán két Kielland-kötetet említett meg.

²⁸ A kritikák már 1888-ban foglalkoztak vele. Pl. *Két fordított munka*, Fővárosi Lapok, 25(1888). 328. sz. (nov. 27.), 2407–2408, 2408. – *Worse kapitány*, Ország-Világ, 9(1888), 51. sz. (dec. 15.), 832. – Alexander KIELLAND, *Worse kapitány*, ford. SZINNYEI Otmár, Bp., Franklin, 1889. – 1886-ban már felmerült a fordítás terve, de a kötet csak később jelent meg. Vö. *Csiky Gergely titkári jelentése = A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 21. köt., Bp., Franklin, 1887, 20–22. Az adat: 21.

²⁹ Alexander KIELLAND, *Méreg*, ford. RITOÓK Emma, Bp., Franklin, 1893. Második kiadása 1898-ban jelent meg, vö. Corvina, 21(1898), 33. sz. (nov. 30.), [167]. A továbbiakban a magyarul megjelent regényeket a fordítások alapján említem, a szereplők nevét is a fordított változat alapján használom.

³⁰ Alexander KIELLAND, *Elbeszélések*, ford. RITOÓK Emma, Bp., Lampel, 1899 (Magyar Könyvtár, 92).

³¹ Alexander KIELLAND, *Nyomorban*, H. Conan DOYLE, *A mérnök hüvelykujja*, Bp., A „Magyar Hirlap” Kiadása, 1902. A kiadáson nem szerepel a fordító neve, de életrajzából kiderül, vö. SZINNYEI József, *Róna Béla = Uő, Magyar írók élete és munkái*, XI, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Bp., 1906, 1136–1139. Az adat: 1138.

³² Alexander KIELLAND, *Garman és Worse*, ford. RITOÓK Emma, Bp., Franklin, 1906. Az 1881-es *Arbeidsfolk* pedig csak későn, 1954-ben, Kemény Ferenc fordításában jelent meg *Dolgozó urak* címmel.

³³ *A Petőfi-társaság közgyűlése*, Pesti Hirlap, 5(1883), 7. sz. (jan. 7.), 9–11. Az adat: 10.

³⁴ *Kielland L. Sándor*, Fővárosi Lapok, 20(1883), 28. sz. (febr. 2.), 184.

a Kisfaludy Társaság saját kiadványaként jelentette meg Szinnyei Otmár norvég nyelvből készített *Worse kapitány* című regényfordítását. Ezt úgy reklámozták, mint amely az ismert német változattal ellentétben az eredeti szöveget teljességében közvetíti.³⁵ A művet övező figyelmet bizonyítja, hogy a *Pesti Napló* kétrészes elemzést közölt a fordítás minőségéről, amelyben a recenzius megfeddte Szinnyeit az érthetetlen szófordulatokért, a rosszul magyarosított tulajdonnevekért.³⁶

Az 1890-es évekre a Kielland-szövegeket a modern élet konfliktusait ábrázoló jelentős művek közé sorolták, fordításuk pedig egyszerre több igényt elégített ki. Az olvasók szerették az ismert szerző társadalmi kérdéseket feszegető munkáit, a Kisfaludy Társaság pedig a jó magyar fordításokkal versenyre léphetett a rossz minőségű, de népszerű német nyelvű kiadványokkal szemben, miközben a hazai művelődés modernizálásának ügyét is szolgálhatta. A *Fővárosi Lapok* Kielland-nal foglalkozó írása kontextualizálta³⁷ a norvég szerző megjelenését a Kisfaludy Társaság kiadványai között. Ez alapján úgy tűnik, a társaságnak sikerült kialakítania azt a képet magáról, hogy a külföldi irodalmak közül „mindig a becseset” fordítja, felülkerekedik az aktuális, de mulandó irodalmi irányzatokon, miközben megtalálja azokat a haladó eszméket képviselő, eredeti munkákat, amelyek gyarapítják a hazai irodalmat. Kielland ezeknek a kitételeknek mind megfelelt, és a társaság elfogulatlanságát bizonyította, hogy „erősen reális, kiméletlen józanság”³⁸ regénye megjelent magyarul.

A társaság tevékenységét elemző írások rendszerint kitérnek a fordításokra. Kéky Lajos például úgy vélte, hogy a Kisfaludy Társaság „[n]em akarta visszaszorítani a modern eszméket, ez nem is állt volna hatalmában, csak ugyanazon a művészi és nemzeti alapon irányítani irodalmunk további fejlődését, amelyen az addig élt és fejlődött.”³⁹ Véleményéből következik, hogy a társaság csak olyan műveket fordíttatott, amelyek megfeleltek elvárásainak. Szinnyei Ferenc különösen jelentősnek érezte a szépirodalmi könyvtárat, amely helyet adott számos eredeti és külföldi szöveg megjelenésének, többek között Alexander Kielland műveinek.⁴⁰

A norvég szerző nem csupán a Kisfaludy Társaság köreiben aratott sikert. Rádl Ödön mellett érvelt 1892. december 4-én, a Szigligeti Társaság első felolvasó eseményén elhangzott, *A kor irányzata és a modern szépirodalom* című megnyitó

³⁵ A *Kisfaludy-Társaság*, Fővárosi Lapok, 23(1886), 97. sz. (ápr. 7.), 699.

³⁶ BARÁTH Ferenc, *Worse kapitány*, Pesti Napló, 40(1889), 19. sz. (jan. 19.), [1]. A fordítás helyesírásáról lásd: BARÁTH Ferenc, *Worse kapitány*, Pesti Napló, 40(1889), 20. sz. (jan. 20.) [Melléklet a „Pesti Napló” január 20-i számához].

³⁷ S. S., *A Kisfaludy-Társaság kiadásai*, Fővárosi Lapok, 25(1888), 352. sz. (dec. 22.), [2591]–2594.

³⁸ Uo., [2591].

³⁹ KÉKY Lajos, *A Kisfaludy-Társaság története (1836–1936) = A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936)*, szerk. KÉKY Lajos, Bp., Franklin Társulat, 1936, 7–264. Az adat: 258.

⁴⁰ SZINNYEI Ferenc, *Regény- és novellairodalmunk s a Kisfaludy-Társaság* = KÉKY, i. m., 483–490. Különösen: 490.

előadásában, hogy alkalmazkodni kell a kor igényeihez, az irodalomnak a modern ember vívódásait kell ábrázolnia, mivel:

[a] hús- és vérnélküli chablon-alakok és az invenczió teljes hiányában leledző szerelmi történetek sem érdekelnek többé senkit. A fin-de-siècle gyermeke keveset törődik ma már a zordkedélyű apák, a hozományért leányuk boldogságát feláldozó anyák és a szívtelen, de gazdag nagybátyák kitagadásaival küzdő őrökök, vagy a zongoramestereikbe szerelmes grófkisasszonyok bánatával, epekedésével és végül győzelmével [...].⁴¹

Nem értett egyet a zolai ábrázolásmód szerinte erkölcs- és jellemromboló vonásával, és a modern élet tematizálását a „meditatív, az értelemre is ható költészet és művészet művelésével”, a „józan realizmus, a szépirodalmi érzéket nem sértő természethűség, igazság kultiválásával” látta elérhetőnek azáltal, hogy az írók „műveikben nemcsak hangulatot igyekeznek kelteni, hanem gondolatokat, eszméket is”.⁴² Meglátását azzal egészítette ki, hogy a ma írójának „az eszményre szegzett tekintettel, de a korban, a kornak kell írnia”,⁴³ és tanácsát (ahogy ő fogalmazott) „felemelő és meggyőző” példákkal is szemléltette. Az „északi óriások” neveit abszolút mértékként említette meg, és bár érvelését leszűkítette a francia és olasz példákra, utalása mégis sokatmondó jelen vizsgálódás szempontjából. Dosztojevszkij és Tolsztoj mellett Alexander Kielland-ra hivatkozott, és gondolatmenetéből az következik, hogy a norvég szerző szövegeit nem tartotta különködőnek, ízléstelennek; realizmusa nem vakmerő és undorító; tiszta erkölcsi tendencia olvasható bennük – utóbbi pedig azért fontos szempont, mert ezek az írások szerinte nem öncélúak. Rádl a Szigligeti Társaság elnökeként összegezte beszédében az irodalmi egyesület céljait, amelyek között a „hanyatló szépirodalmi érzék” javítása, a magyar irodalom iránti érdeklődés felkeltése, a pangó irodalmi működés helyes irányba terelése és apátiából való felkeltése szerepelt. A társaság terjeszteni akarta a magyar tudományt, nyelvet, irodalmat és művészetet, patronálni szerette volna úgy helyi, mint országos szinten a „helyes szellemi áramlatot”,⁴⁴ és tevékenységét „a magyarság, a magyar nemzet, a magyar állam-eszme érdekének”, a „haza, és ennek megerősödésének, felvirágozásának” rendelte alá. Modern szemlélete kétségtelen – fenntartásai azonban felhívják a figyelmet haladó voltának mértéktartó, konzervatív oldalára.

Ritoók Emma a Szigligeti Társaság aktív, rendes tagja volt, és mint látjuk, a norvég szerző munkássága tökéletesen beleillett az elnök modernségképébe is. Rádl irodalomfelfogásának ismeretében természetesnek tűnik, hogy Ritoók éppen Kielland-t

⁴¹ RÁDL Ödön, *A kor irányzata és a modern szépirodalom = Évkönyv 1892–1895*, szerk. BODOR Károly, BÖSZÖRMÉNYI Géza, Dr. GYÉMÁNT Jenő, LÁNG József, LOVASSY Andor, Nagyvárad, Szigligeti Társaság, 1896 (A Szigligeti Társaság Kiadványai, 1), 13–26. Az idézet: 17.

⁴² *Uo.*, 19.

⁴³ *Uo.*, 21.

⁴⁴ *Uo.*, 25–26. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

fordított: 1893 elején megjelentek a *Báli hangulat* és *Siesta* elbeszélésfordításai,⁴⁵ majd 1893. márciusában, a Szigligeti Ede születésnapja alkalmából tartott díszülésen előadást tartott *Kielland: Írói jellemrajz*⁴⁶ címmel, amelyet a norvég szerző *Karen* című elbeszélésének felolvasásával zárt⁴⁷ – jóllehet ekkor még érettségivel sem rendelkezett. A közvetlenül norvég nyelvből készített fordítások, íróportréja, az irodalmi társaság elnökének modernségképe, Ritoók családi kapcsolatai (apja Ritoók Zsigmond, a nagyváradi ítélőtábla elnöke volt), aktív társadalmi jelenléte és egyre intenzívebb irodalmi tevékenysége mind hozzájárultak ahhoz, hogy a Kisfaludy Társaság⁴⁸ az ő fordításában jelentesse meg *Kielland* regényeit.⁴⁹ Az pedig, hogy a *Garman és Worse* lektorálására és a nyelvi hűség ellenőrzésére⁵⁰ később Erdélyi Károly is felkérték,⁵¹ bizonyítja, hogy a Kisfaludy Társaság számára milyen fontossá váltak az eredeti nyelvből való minőségi fordítások az időszaki kiadványok ellenőrizetlen, közvetett fordításaival szemben. A társaság élenjáró szerepe a külföldi irodalom terjesztésében abban is megmutatkozott, hogy a titkár, Vargha Gyula felszólalt az olyan „téves felfogás” ellen, amely szerint fölösleges magyarra is lefordítani a németül már olvasható szövegeket.⁵² A magyar kultúra számára nyereségként értelmezte, hogy a *Garman és Worse*,⁵³ „e jeles norvég regény” minőségi fordításban végre magyarul is megjelenik – hiszen német nyelvterületen rendkívüli sikereket ért el.⁵⁴

⁴⁵ Alexander KIELLAND, *Báli hangulat*, ford. RITOÓK Emma, A Hét, 4(1893), 9. sz. (febr. 26.), 137–138. – Alexander KIELLAND, *Siesta*, ford. RITOÓK Emma, A Hét, 4(1893), 10. sz. (márc. 5.), 151–153.

⁴⁶ *A Szigligeti-társaság*, Nemzet (esti), 12(1893), 3794. sz. (márc. 20.), [3]. Kielland helyett Wieland nevet írtak, de az írói jellemrajz 1893-as datálása a Szigligeti Társaság évkönyvében valószínűsíti az elírást. Köszönet Eöry Áronnak, hogy felhívta a tudósítás elírására a figyelmem.

⁴⁷ Alexander KIELLAND, *Karen*, ford. RITOÓK Emma = BODOR, BÖSZÖRMÉNYI, GYÉMÁNT, LÁNG, LOVASSY, i. m., 93–99.

⁴⁸ Aminek érdekessége, hogy tudjuk: a Kisfaludy Társaság jellemzően tagjaival fordítottatott (lásd Shakespeare-fordítások), s ez a tendencia bizonyosan megmaradt az 1890-es években is. Vö. KÖVÁRI József, *Ötven év a Kisfaludy-Társaság történetéből (1849–1899)*, Szombathely, Matineum Könyvnyomda, 1934, 51–59.

⁴⁹ „Egy kötet regényt szintén javasol a bizottság, és pedig Kielland »Garman és Worse«-ját találná alkalmasnak Ritoók Emma fordításában, mely igen kedvező bírálatban részesült” (*Kivonatok a jegyzőkönyvekből* = *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 40. köt., Bp., Franklin, 1906, 224–238. Az idézet: 229.)

⁵⁰ *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 39. köt., Bp., Franklin, 1905, 400. Az 1904. november 30-i gyűlésre nemcsak a fordítás készült el, hanem Erdélyi ellenőrizte a kéziratot nyelvíleg is – így ajánlotta kiadásra Sebők Zsigmond a regényt. Vö. *A Kisfaludy-Társaság ülése*, Budapesti Hirlap, 24(1904), 332. sz. (dec. 1.), 12.

⁵¹ Jól ismerte Kielland műveit, részletes összefoglalót is írt az írásművészetéről, lásd: ERDÉLYI Károly, *Kielland Sándor*, Magyar Szemle, 17(1905), 33. sz. (aug. 13.), 262–264. – 17(1905), 34. sz. (aug. 20.), 270–272. – 17(1905), 35. sz. (aug. 27.), 278–281.

⁵² *Titkári jelentés Vargha Gyulától* = *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 40. köt., Bp., Franklin Társulat, 1906, 7–11. Az adat: 10.

⁵³ A mű elemzését lásd: Hilde SEJERSTAD, *Om Garman & Worse av Alexander Kielland*, Karnovs Forlag, 1996 (Veier til verket).

⁵⁴ OBRESTAD, i. m., 238, 359. – GRAN, i. m., 238.

A magyar Kielland-fordító és a Méreg

A Méregről előre tudható volt a sajtó híradásai nyomán, hogy Ritoók fordításában fog megjelenni.⁵⁵ Amikor a könyv napvilágot látott, Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaság ülésén öröndetes eredményként beszélt róla: „Kiadtuk végre a *modern regényirodalom egy kiváló termékét*, a norvég Kiellandnak *Méregjét*, Ritoók Emma fordításában, melyben jól esik feltalálnunk a megfigyelés erejének s a költői érzés nemességének ma már annyira bomladozó harmóniáját.”⁵⁶

A Méreg⁵⁷ a Lövdahl család életén, mindennapjain, a szereplők egyéni tragédiáján keresztül mutat rá az értékek devalválódására: Ábrahám egy megtört gyermek, aki az apai és iskolai kondicionálás következtében a társadalom hasznos részévé válik, ez azonban lelkiismeretének elfojtásával és a „hazug társadalom” értékrendjéhez való alkalmazkodásával jár. Franco Moretti *The Bourgeois: Between History and Literature* [A polgárság: Történelem és irodalom között] című munkájában kulcsszavak mentén csoportosította a polgári osztály értékrendjét.⁵⁸ Szerinte a polgári magatartás körülírható a kiművelt úriemberi viselkedés, a hatékonyság szem előtt tartása, a komolyság, a kényelmesség, a határozottság és az alkudozó hajlam jellemzőivel, illetve a kétes, „szürke zónába” eső erkölcsi tettek reflektátlanságával. Mintázatát tökéletesen igazolja a Lövdahl család fejének, Carstennek az alakja. Művelt és alkalmazkodó, mindig tudja, hogyan kell megfelelően fellépni – miközben kiemelten fontos számára, hogy a társadalomban betöltött pozíciójához illően éljen. Azért nem akar második gyereket vállalni, mert szereti megszokott életét, és mert nem akarja, hogy szakmai hitele csorbuljon, nevetségessé váljon. Féltékenységet a végletekig türtőzteti, csakhogy ne konfrontálódjon feleségével, Wenchével, és mert fél, hogy még jobban elveszítheti az asszony tiszteletét. Mindezek együttes eredménye, hogy nem vállal felelősséget Wenche öngyilkosságáért, majd a pletykák elkerülése érdekében elhíreszteli, hogy felesége halálos beteg volt. Ez az a polgári értékrend – amelyet az apa, az iskola, a társadalom – Ábrahámától elvár, és amellyel Wenche nem tud azonosulni.

A Méreg nem mondható cselekménydúsnak. Az olvasó Ábrahám fejlődéstörténetét követheti végig. Amikor az iskolában barátja, a kicsi Marius nem tudja megválaszolni a feltett kérdést, a tanár fizikai fenyegetésre készül, de Ábrahám ezt megakadályozza.⁵⁹ A pedagógusok megijednek a fiatal, jó módú fiú felháborodásától, és példát statuálnak: Ábrahámnak el kell szenvednie lázadása következményét, áttételesen pedig

⁵⁵ A ráadás-barack, Fővárosi Lapok, 30(1893), 170. sz. (jún. 22.), 1362.

⁵⁶ II. Beöthy Zsolt titkári jelentése = A Kisfaludy-Társaság Évkönyvei, 1893–94, 28. köt., Bp., Franklin Társulat, 1895, 11–14. Az idézet: 12. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

⁵⁷ A Méregről és Kielland-ról lásd: BERNÁTH István, *Kielland = Világirodalmi Lexikon*, 6. köt., főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1979, 251–252. A regény elemzését lásd: Ellen UGLAND, *Søkelys på Gift av Alexander L. Kielland*, Oslo, NKS-Forlaget, 2000.

⁵⁸ FRANCO MORETTI, *The Bourgeois: Between History and Literature*, London–New York, Verso, 2013.

⁵⁹ KIELLAND, *Méreg*, i. m., 117–118.

jellemének lassú megváltozását az iskolai és apai büntetés által. Ábrahám története mellett fontos szerepet kap Wenche lassan kialakuló vonzódása Mordtmann Mihály iránt. Így a regény nem csupán a fiatal fiú felneveléséről (az anya értékrendszere felől hanyatlástörténetről) szól, hanem a szülők házasságának történetét, a kommunikációhiány eredményét, a szerelem érzetének sokféle arcát, a női szereplehetőségeket, a kereszténység és a gyerekért való küzdelem kérdését is az olvasó elé tárja. Kielland úgy fonja a szálakat, hogy a történetek ok-okozati láncát láthatóvá tegye: Wenche öngyilkossága nem csupán annak eredménye, hogy veszekedésük után a férj – büntetésből – másnapra halasztja a kibékülést. A hazugságot nem tűrő értékrendszere az, ami miatt számára nincs más megoldás. Az általa hazugként értelmezett viszonyok között nem képes felismerni saját lehetőségeit. Férje és Mordtmann Mihály, aki iránt szerelmet érez, nem nyújtanak neki megfelelő támaszt. Miután mindkettőben csalódik, véget vet életének, öngyilkosságával pedig magzatát is halálra ítéli.⁶⁰ A *méreg* egyrészt a Wenche által használt gyilkos anyagra is utal, de a regény hangulata sokkal erőteljesebben játszik az átvitt értelmű jelentéssel, amely a fiatalokat megrontó mérgező konvenciókat és hazugságokat jelképezi.⁶¹

Moretti szerint a polgári társadalom igényeihez alkalmazkodó regények narrációs elbeszélésmódját a semleges stílus jellemzi, és ez inkább a tragédia, mint a komédia felé közelíti a szöveget; az árnyalatok kapják a hangsúlyos szerepet, és miközben az olvasó számára úgy tűnhet, semmi különös nem történik, a változás mégis érezhető; kevés a fordulópont és sok a kitöltő rész; a jelentéktelen mozzanatok jelentősekké válnak; a szerző egy racionalizált regényvilágot hoz létre meglepetés, kaland nélkül; az onnipotens narrátor objektív leírásokkal él, amit a szabad függő beszéd tesz bensőségesse.⁶² Ezek a tulajdonságok ugyanúgy jellemzik Kielland, mint – később látni fogjuk – Ritoók epikus alkotásait. Kielland jellemábrázolásának egyik meghatározó vonása, hogy a szereplőket csupán néhány tulajdonsággal egyéníti, írói tevékenységének nem sajátossága a pszichológiai lélekelemzés. Regényében nem az individuum belső vívódása a lényeges, hanem az a kérdés, hogy a társadalomban és egy meghatározott közegben hogyan működnek a hatalmi viszonyok, milyen hatása van az egyéni tetteknek és döntéseknek mások életére.⁶³ Írói stílusát a mondatok koncentrálttsága, rövideje jellemzi, és a nézőpontváltás, a szabad függő beszéd használata kiemelkedő fontosságú műveiben. Az elbeszélő háttérbe kerül a gyakori váltások következtében, nem ítélkezik a szereplők felett, nem fűz tetteikhez és gondolataikhoz magyarázó

⁶⁰ „Fáradtan az örvénytől, melybe gondolatai bele sodorták, hallgatag, nehéz tépelődésbe süllyedt, gondolkozva, hogy nem volna-e jobb magára és másokra nézve, ha bevallaná életének vereségét és legyőzve eltávoznék, a helyett, hogy tovább is hazugságban éljen, annak a romjain, a miért egész életében küzdött: a teljes tiszta igazságnak, szóban és tettben” (Uo., 203–204).

⁶¹ „anyja volt az, a ki igyekezett igaznak és becsületesnek nevelni őt, míg a többiek *megmérgezték* fiatalságát, és gyáva, meg nem bízható emberré tették” (Uo., 212 [kiemelés tőlem – A. V. Ö.].)

⁶² MORETTI, *The Bourgeois...*, i. m., különösen a *Serious Century* című fejezet: 67–100.

⁶³ Vö. UGLAND, i. m., 28.

megjegyzéseket. Mivel Kielland regényeiben a szereplők kisebb-nagyobb mértékben, de mind e technikának tulajdoníthatóan „jutnak szóhoz”, ezért szövegei inkább az emberi életsorsok komplexitásának bemutatására törekszenek, és a regényvilágra a szereplők döntésein, meghatározottságán, korlátoltságán keresztül láthatunk rá.⁶⁴

Ritoók másik Kielland-fordítása, az 1899-es *Elbeszélések* című válogatás a Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) Császári és Királyi Könyvkereskedése széles nagyközségnek szánt *Magyar Könyvtár* sorozatában jelent meg. A belső borító egyértelművé tette a vállalkozás célját: „a magyar és külföldi irodalom legkiválóbb termékeit oly olcsó áron hozza forgalomba, hogy azokat a legszerényebb viszonyok közt élők is megszerezhesék.” Egyrészt az iskolák, másrészt a „magyar házak” számára készült, hogy kiszorítsa a hasonló német vállalatokat, amelyek „még ma is milliónyi példányszámban terjednek el Magyarországon”. Kielland elbeszéléseinek kiadása ebben a sorozatban a norvég szerző elfogadását jelentette, művei és ezek stílusa, témafelvetései, jellemábrázolása úgy a Kisfaludy Társaság kiadványainak olvasói, mint a szélesebb közönség számára is ajánlottak voltak.

A „magyar Kielland-fordító” minősítés különösen hangsúlyos szerepet kapott a Ritoók Emma érettségi vizsgájáról szóló hírekben. A két név azért fonódhatott össze a századvégre, mert Ritoók közvetlenül norvég nyelvből fordított – e tevékenysége ugyanakkor elfedte a fiatal, pályakezdő szerző saját írói hangját. Szinte kivétel nélkül elismételték róla, hogy „az ő érdeme, hogy egy nagy norvég író, Kielland Sándort, aki azelőtt teljesen ismeretlen volt nálunk, a magyar közönség megismert és megszerezett”⁶⁵ vagy hogy „[m]i író társat tisztelünk benne. Mély érzésre valló finom munkák az eredeti dolgai is – de még jelentősebb az a munkája, hogy lefordította Kiellandot.”⁶⁶

Kielland írásművészete Ritoók értelmezésében és novellisztikájában

Kielland című 1896-ban publikált elemzése, „írói jellemrajza”,⁶⁷ Ritoók ars poeticájaként olvasható. Ebben éppen azokat a motívumokat, szerkezeti megoldásokat körvonalazta, amelyek még intézményes, felsőfokú tanulmányai előtt felkeltették figyelmét a norvég irodalom iránt.⁶⁸ Az 1893-ban felolvasott esszéből az derül ki, hogy a *Méreg* regényt az egyik legjobbnak tartotta, a *Garman és Worsét* is jól ismerte. Az elemzésnek azért van interpretációs jelentősége Ritoók saját életművére nézve, mert benne pontosan azokat az írói eljárásokat nevezte meg, amelyeket a kritikák az ő szerzői jellemzőjeként is kiemelték az 1896-ban megjelent *Mai idegek* című, hét saját elbeszélését tartalmazó

⁶⁴ Vö. SEJERSTAD, i. m., 96–106.

⁶⁵ *Írónból – gimnazista kisasszony*, Pesti Hírlap, 21(1899), 100. sz. (ápr. 11.), 9.

⁶⁶ *Egy írónő érettségije*, Hazánk, 7(1900), 151. sz. (jún. 28.), 6. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

⁶⁷ RITOÓK Emma, *Kielland: Írói jellemrajz* = BODOR, BÖSZÖRMÉNYI, GYÉMÁNT, LÁNG, LOVASSY, i. m., 86–92.

⁶⁸ 1896-tól készült az érettségi vizsga letételére, majd 1900-ban egyetemre iratkozott. Vö. LENGYEL, i. m., 13.

kötetében⁶⁹ és első regényeiben. Noha az olvasottság és másolás ízét, a tapasztalatlanság érzetét (amelyet a női neműség társadalmi korlátoltságával magyaráztak) zavarónak tartották,⁷⁰ értékelték megfigyelőképességét, jellemábrázolási megoldásait.⁷¹ A Kielland prózájáról írt elemzésben Ritoók a szereplők egyszerűségét, természetességét, emberszerűségét tartotta említésre méltónak, így ezeket az ő alkotásaiban is szándékolt jellemábrázolási stratégiaként érdemes vizsgálni.

A Kielland-művek hőseiről írt karakterábrázolás Ritoók *Mai idegek* című elbeszélés-kötetének⁷² szereplőire is jellemző.

[Kielland] [a]lakjai bár tipikusak, de nem típusok. – Minden személy egy önmagában álló egyén, *megfelel körülményeinek, nevelésének, egyszerűen a morális milieunek*, mely lelkét, szellemét megalkotta s nem általános embert, hivatást, elvet, vagy eszmét képvisel. – Semmi drámai hatásadászat nála a kompozícióban. [...] Csak ha társadalmi igazságainak van bizonyításra szüksége fordul egy-egy ellentétbe, de azt is oly egyszerűen, oly természetesen hozza fel, hogy alig vesszük észre a szándékot mögötte, s csak a lelkünkben támadt dissonancia figyelmeztet rá.⁷³

Ritoók kötetének kezdő, *Válaszúton* című elbeszélésében Nillának sokáig nincs lehetősége megtapasztalni a körülötte levő világot gyámja túlságosan óvatos, védelmező nevelése miatt. Képtelen a döntéshozatalra, és ezt a tehetetlenséget általános kritikaként fel is rója nagynénjének a fiatal, tudatlan lányok házasságkötési szokásait illetően: „Én ismerjem az életet, a ki elől örökösen rejtegetitek az igazat, a kinek egy külön világot teremtetek beszédben s könyvben egyaránt – egy külön leányoknak való világot, mely nem azonos az asszonyokéval. Most már tudatlanul, bekötött szemmel belelőknétek a ti világotokba és csodálkoztok, hogy nem látok!”⁷⁴ A főhős tudatlansága a társadalmi berendezkedésnek, nagynénje körültekintő-elhallgató tanításának eredménye. Nilla akkor jön rá, hogy szerelmes Latkóczyba, a fiatal íróba, miután a férfi egy kézcsók utáni feszült helyzetben szerelmet vall neki. Tehát a szerelmi érzet a férfi kitüntető figyelmére adott válaszként, reakcióként értelmezhető. A lány megszökik Latkóczyval, de miután megtapasztalja a szegénységet, és elképzeli a férfival kötött házassággal járó szerény jövőt, megriad. Ekkor dönt először tudatosan jövőjéről, és visszamegy nagynénjéhez. Nilla elfogadja a családi szempontból megfelelő férjjelölt, Frank báró udvarlását, akibe lassan beleszeret. Feleségül akar menni hozzá, de az

⁶⁹ RITOÓK Emma, *Mai idegek*, Bp., Singer és Wolfner, 1896.

⁷⁰ *Mai idegek*, Vasárnapi Ujság, 43(1896), 6. sz. (febr. 9.), 92.

⁷¹ *Mai idegek*, Uj Idők, 2(1896), 5. sz. (jan. 26.), 115. – PATÓ Pál [IGNOTUS], *Nőirók*, A Hét, 7(1896), 8. sz. (febr. 23.), 126–127.

⁷² A másik öt elbeszélés, *Phyllis*, *Legenda*, *Romantika*, *Psyche* és *Egy csomó ibolya* ugyancsak a változást, a megismerhetőséget, emberi kapcsolatokat, szerelmet vizsgálja – terjedelmi korlátok miatt ezekre nem térek ki részletesebben.

⁷³ RITOÓK, *Kielland...*, i. m., 89. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

⁷⁴ RITOÓK, *Mai ...*, i. m., 13.

őszinteség jegyében szeretné, ha jövődóbeli férje tudna Latkóczy lányszöktetéséről. A kínos történetet nem tudja elmesélni a bárónak, ezért nagynénjére hárítja a feladatot, aki jobbnak látja elhallgatni az incidenst Frank előtt. A házasságot megkötik, de egy veszekedés alkalmával a lány rájön, hogy a férfi semmit sem tud a szöktetésről. A férj szavaiból kiderül, hogy a valós problémát nem a szöktetés képezi, hanem az, hogy a lány tudatlanságában megszegi a tabutémákkal szemben felállított konvenciókat: „Nem tudom, oly álnok-e vagy oly naiv, hogy ezt komolyan mondja. Az ilyen dolgokat nem szokás elbeszélni a leendő férjeknek.”⁷⁵ Nilla próbálja megmagyarázni a történeteket, de őszintesége éppen ellentétes eredményt ér el. Tragikuma, hogy nincs felkészítve az egyedüllétre, a kényes helyzetekre, a döntéshozatalra: „Soha nem érezte jobban a támasz szükségét, az önállóság hiányát, mint most és a vágy az annyira megszokott elkényeztető szeretet után, mely mint valami üvegházi meleg vette körül egész életében, kétszeres erővel tört ki.”⁷⁶ Azt hiszi, a halálával kiderül ártatlansága – de miután végzetes mennyiségű morfiumot fecskendez be magának, rájön, hogy nem akar meghalni. A zárlat nem hagy kétséget afelől, hogy az öngyilkosság nem út az igazság kiderüléséhez, hiszen egyik szereplő sem úgy értelmezi tettét, ahogyan azt Nilla szeretne volna. Halála nem kap különösebb figyelmet a szereplők részéről, és éppen úgy megy tovább minden, ahogyan ez Ritoók leírása szerint Kielland munkáiban is történik: „Egy-egy alak megdől, elhal, mint az életben s a többi folytatja küzdelmét – mint az életben.”⁷⁷

Ritoók szövegeit hasonló beletörődés hatja át, mint a Kielland-éit: a *Méreg* Wenchéje és Nilla öngyilkosságának előzményei hasonlatosak: mindkettőnél a férj katalizálja a végzetes döntést, bár Nilla tette Wenche lemondó, megfontolt döntésével szemben inkább balesetként értelmezhető, amely sajátos végeredményhez vezet. Míg Wenche halála érthető férje számára és a nő becsületessége nem kérdőjeleződik meg – Mordtmann gondolatait az olvasó nem ismeri –, addig Nilla esetében sem a férj, sem Latkóczy nem tudja, mi volt a haláleset valódi indítéka.

Ritoók a nők jogainak védőjét látta Kielland-ban, aki a nőemancipáció és a racionális nevelés híve. A legérdekesebbeknek női alakjait tartotta, úgy vélte, ők képviselik a fontosnak ítélt eszméket.⁷⁸ Kiemelte, hogy Kielland szövegei tanítanak, és anélkül hatnak meg, hogy ez zavaró volna.⁷⁹ Naturalista íróként jellemezte, akinek erénye, hogy művei nem túlságosan részletezők, így nem rontják el az emberről alkotott összbenyomást: „Míg alakjai jönnek, beszélnek, mosolyognak, mint az életben, a *belső küzdelem egész vihara játszódik le bennük* a közönséges cselekmények mellett.”⁸⁰ A hangsúly a lélektani

⁷⁵ Uo., 73–74. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

⁷⁶ Uo., 84.

⁷⁷ РИТООК, *Kielland...*, i. m., 89.

⁷⁸ Uo., 90.

⁷⁹ Uo., 88.

⁸⁰ Uo. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

változások külső leírásaira esik,⁸¹ a szerkezet laza, a történetek sokszereplősek.⁸² „Egy fe-
lületesnek látszó szó, egy mozdulat, egy alig észrevehető arcjáték, mind hozzájárul,
hogy megismerjük emberünket. [...] Kielland a lélektani változások külső tüneteit
festi, ezzel mutatva rá a belsőkre. Embereire folytonos befolyással van a külvilág és
regényeiben számtalan mellékalak lép fel, siettette vagy késleltette a drámai kifejezést.”⁸³

A *Csak asszony*⁸⁴ című Ritoók-elbeszélés főhőse, dr. Sebastian, észreveszi a szerelem
tüneteit magán. A megszeretett nőt, dr. Erikson Zsófiát, egészségesnek látja, az explicit
szereplői fokalizációból kiderül, hogy „orvosi együtt működésük egyetlen pillanatában
sem árult el olyan jelenséget, melyből a látszólag egészséges nőknél a jövő neuraszténiás
és hiszterikus nemzedék anyáira lehet következtetni.”⁸⁵ A két orvos sokat beszélget
a női szerepekről, a női nem hivatásáról, Sebastian mégis a régi normák szerint közelít
a nőhöz, és feleségül kéri Zsófiát. A lánykérés meglepi a nőt, és orvoskollégája ajánlatát
határozottan elutasítja. Sebastian viselkedése megkérdőjelezi gyakorlati viszonyulását
az emancipációs törekvésekhez, hiszen nem érti, hogy Zsófia „miért akar vénleány
maradni”. Zsófiát sérti a férfi megjegyzése, hiszen önmagára orvosként és nem vénle-
ányként tekint. Mivel Sebastian nem érti a nő dühének okát, ajánlatát azzal fokozza,
hogy hajlandó volna megengedni a nőnek a család melletti munkavállalást is.

Ritoók prózájában – Kielland-éhoz hasonlóan –, a női karakterek fogalmazzák meg
az igazán súlyos mondanivalót. Zsófia például az anyai felelősség kérdésével fedi fel
a férfi előtt kételyeit a házasságot, gyermekvállalást illetően: „Lehet-e az ember valaha
felelős a saját gyermekeiért? Elbirhatja-e, hogy minden baj, nyomorúság, boldogtalan-
ság, a mi reájuk az élettel együtt vár, a saját lelkiismeretén legyen?”⁸⁶ (Ezzel a kérdéssel
a *Méreg* Wenchéje is foglalkozik anyai perspektívából, illetve Lövdahl, aki a túlszapo-
rodás ellen lép fel tudományos dolgozataiban.⁸⁷) Sebastian nem érti a számára „légből
kapott metafizikai okokat”, de Zsófiának egyszerű válasza van: nem megy férjhez, mert
nem akar, és nincs olyan ok, amely erre kényszerítené: „Önálló vagyok, van nevem,
nem szükséges egyéniségemet föláldoznom azért, hogy egyszerűen egynéhány betű
legyek egy férfi neve mellett. Különb is egy nőnek ezer jó oka van, hogy biztos
jelenét, a férjhezmenetel bizonytalanságáért fel ne áldozza.”⁸⁸ Az elbeszélés csattanó-
val végződik: Zsófia a festő Félix felesége lesz, mert szerinte az önzetlen szerelem az
egyetlen olyan ok, amely legitimé teheti a házasság intézményét.

⁸¹ Például Lövdahl külső leírása, mikor megsérti Wenchét: „Férje visszafordult az ajtóból; az egész
ember át volt változva: szürke haja felborzolódtott, fogait kivicsorította, szemei dühösen villogtak, mint
a vadállaté, mely széttöri kaliczkáját” (KIELLAND, *Méreg*, i. m., 206).

⁸² RITOÓK, *Kielland...*, i. m., 89.

⁸³ *Uo.*

⁸⁴ Először lásd: RITOÓK Emma, *Csak asszony*, Fővárosi Lapok, 32(1895), 124. sz. (máj. 7.), 1437–1439.

⁸⁵ RITOÓK, *Mai...*, i. m., 113.

⁸⁶ *Uo.*, 119.

⁸⁷ KIELLAND, *Méreg*, i. m., 216.

⁸⁸ RITOÓK, *Mai...*, i. m., 120.

Kielland szövegeihez hasonlóan Ritoók prózái is a női szereplehetőség, a házasság és az oktatás kérdésével foglalkoznak. A háttérben mindkettőjüknél a modern társadalom okozta változások állnak, szereplőiknek a normák sokfélesége és különbözősége okozta identitásképzési problémákkal kell megküzdeniük. Ritoók Emma a magyar nyelvű Kielland-novelláskötetbe⁸⁹ olyan szövegeket választott, amelyek a csalódással, a mulékonysággal, a szegénységgel foglalkoznak. Ezek még sötétebb légkört teremtenek az ellentétek szembeállításával, mint a *Mai idegek* elbeszélései. A *Szerelem és idyll*ben két fiatal sokáig azért nem köti össze életét a biztatások ellenére, mert pénzügyileg problémásnak tartja a házasságot. A pár végül enged a külső nyomásnak, de mivel hat év házasság alatt öt gyermekük születik, és bevételük nem nő, ezért évről évre szegényebbek lesznek. Anyagi helyzetük alakulása magával hozza a két szereplő elhidegülését, így látható lesz a szerelmi házasság és a gyermekvállalás idilljének a veszélye. A *Népünnep*ben egy fiatal házaspár ünneplő, boldog tömegbe csöppen. Miután angol ismerősük kritikát fogalmaz meg – „nem találok mulatságot abban a látványban, hogy azok az emberek, a kiknek nincs pénzük, bolondot csinálnak magukból azoknak kedvéért, a kiknek sok a pénzük”⁹⁰ –, megváltozik a szerelmesek kedve. Félrevonulásuk és kiszakadásuk a tömegből lehetőséget nyújt az ünnepség ijesztő, mocskos, eddig észrevétlen oldalának meglátásához. Hasonló érzés uralkodik el a *Siesta* című elbeszélésben, amikor Signor José Francisco de Silvis ebédjén egy rejtélyes idegen zongorajátéka kizökkenti a társaságot a könnyed hangulatból. A hallgatóság ezt a meghökkentő tapasztalatot úgy összegzi, hogy az idegen – akiről az a híresztelés is elterjed, hogy maga a sátán lehetett – a „szegénységet” játszotta.⁹¹

Kielland mellett a dán Jens Peter Jacobsen regénye

Ritoók század eleji írásművészetének, esztétikai elveinek megértésében segíthet, ha megemlíjtjük, hogy Kielland barátjának – és ugyancsak a modern áttörés mozgalom egyik képviselőjének –, a dán Jens Peter Jacobsennek a leghíresebb regénye, a *Niels Lyhne*⁹² 1911-ben az ő fordításában is megjelent.⁹³ Jacobsen munkáját már jóval korábban ismerhette az elterjedt német, majd magyar fordításoknak köszönhetően.

⁸⁹ A *Karen*, *Turfa-láp*, *Tiszta lelkiismeret* című elbeszéléseket terjedelmi korlátok miatt nem említem.

⁹⁰ KIELLAND, *Elbeszélések*, i. m., 22.

⁹¹ Hasonló zenetapasztalatot lásd: RITOÓK Emma, *A nagy véletlen*, Bp., Singer és Wolfner, 1908, 136.

⁹² Mivel a címnév a magyar fordítások esetében eltér, ezért a továbbiakban a név eredeti sorrendjét tartom meg; a könyvformában kiadott változatokban ez felcserélődik *Lyhne Niels*re.

⁹³ J. P. JACOBSEN, *Lyhne Niels*, *Grubbe Mária*, ford. RITOÓK Emma, Bp., Révai Testvérek, 1911 (Klasszikus Regénytár). Az írott norvég és dán nyelv korabeli hasonlósága miatt könnyedén vállalni tudta a közvetlen fordítást. Emellett megjegyzendő, hogy ő fordította le a másik dán író, Herman Bang híres művét, a *Reményvesztett nemzedék*et is, vö. BANG Herman [Herman BANG], *Reményvesztett nemzedék*, ford. RITOÓK Emma, bev. Dr. JUHÁSZ Andor, Bp., Révai Irodalmi Intézet (Klasszikus Regénytár, Új sorozat), [1927].

A dánul 1880-ban megjelent⁹⁴ mű, amelyről nemrég Gergye László írt elemzést,⁹⁵ magyarul először 1900-ban vált elérhetővé Elek Artúr fordításában, az *Athenaeum Olvasótára* sorozatban,⁹⁶ de ugyanebben az évben, Szász Zsombor fordításában a *Magyar Polgár* is közölte.⁹⁷ Híre megelőzte a fordításokat: a sajtó a világirodalom egyik kiemelkedő regényeként emlegette.⁹⁸ Német nyelvterületen nagyon korán ismertté vált, szellemisége a századforduló bécsi kultúrájában különösen termékeny talajra talált. Intellektuális jellegéből adódóan nem a széles olvasóréteg, hanem jellemzően a művészek kedvelt olvasmánya volt.⁹⁹

Ritoók Emma fontos megjegyzéseket fűzött fordításának előszavában Jacobsen két regényéhez – a *Grubbe Mária* és a *Lyhne Niels*¹⁰⁰ címűekhez –, amelyek tanúságot tesznek a fikció és realitás kérdéskörét illető magas fokú tudatosságáról. Elemzését azzal kezdte, hogy noha Jacobsen „külső eseményekben szegény, szenvedésben eltöltött” életet élt, alakjainak komplex érzéseiben mégis olyan könnyedén tud az olvasó önmagára ismerni, mint a Wertherében – egy jó szerzőnek tehát nem szükséges mindent ténylegesen megtapasztalnia ahhoz, hogy az olvasók azonosulni tudjanak a szövegek szereplőivel, azok konfliktusaival. Kitér arra az alkalomra, amikor Jacobsent arról kérdezték, hogy kiről modellezte egyik női alakját. A történet szerint a dán író kategorikusan elutasította, hogy műveiben élő embereket keressenek – szerinte az irodalom médiuma, pontosabban az ő szerzői érzékelése felismerhetetlenné teszi ezeket a valóságból átvett modelleket.

Az eset megemlézéséből arra következtethetünk, hogy Ritoókot különösen foglalkoztatta a művészi alkotás etikai háttere, a szerző és az irodalmi mű viszonya.¹⁰¹ Jól ismerte a regény műfaji elvárásait, betartásukra éppen úgy törekedett, mint az irodalmi

⁹⁴ J. P. JACOBSEN, *Niels Lyhne*, København, Gyldendalske Boghandels Forlag, 1880.

⁹⁵ GERGYE László, *A romantikus költőszerep kiüresedése: J. P. Jacobsen: Niels Lyhne = Uő, A dán regény aranykora*, Bp., Universitas, 2015, 110–194. Ebben nem említette meg a korai magyar fordításokat, vö. 219. lábjegyzet.

⁹⁶ JACOBSEN Jens Péter [Jens Peter JACOBSEN], *Lyhne Niels*, ford. ELEK Artúr, Bp., Athenaeum, 1900 (Athenaeum Olvasótára).

⁹⁷ J. P. JACOBSEN, *Niels Lyhne*, ford. SZÁSZ Zsombor, *Magyar Polgár*, 23(1900), 126–193. sz.

⁹⁸ „A *Niels Lyhne* egyike a világirodalom leggyönyörűbb regényeinek” (vö. Budapesti Napló, 3(1898), 200. sz. (júl. 21.), 8). – „Mint látjuk, [Georg Brandes] elsőrangú kritikai egyéniség, aki nemcsak a dán irodalomra hatott, főképp pedig Jakobsenre, a *Niels Lyhne* szerzőjére, a legfinomabb elbeszélő geniére, hanem az európai irodalomra is” (vö. Brandes György, *Magyar Nemzet*, 19(1900), 87. sz. (márc. 29.), 6). – „E regény a dán költészet legpompásabb darabja, a világirodalomban a kevés legjobb közé tartozó. Csodálatosan szép poézissal, mély, melancholikus filozófiával, gazdag, pompás nyelven van egy lélek története megírva” (vö. *Uj regényünk*, *Magyar Polgár*, 23(1900), 126. sz. (jún. 2.), 6).

⁹⁹ GERGYE, *i. m.*, 112.

¹⁰⁰ Lásd JACOBSEN, *Lyhne...*, ford. RITOÓK, *i. m.*, I–XV.

¹⁰¹ „saját művészi céljaim szerint kidolgozott alakjaimba – habár a legtöbbjének van élő mintája, vagyis inkább váza – teljesen beleélem magam írás közben, még a férfiak esetében is. (Természetesen sohasem teljesen azonosak a leírt alakok az élőkkel. A saját felfogásom szerint érdekesebbekké vagy a regény témájának megfelelőbbekké kell őket tenni)” (RITOÓK, *Évek...*, *i. m.*, 463).

alkotás autonómiájának a megőrzésére. Ritoók szerint Jacobsen művészete „abban is legyőzte a programszerűséget, hogy a Lyhne atheismusa csak az ábrándozó főhős jellemvonása, s nem harcias propaganda. Életének értelme nem az, hogy nincs isten, s ember az ő prófétája, mint Niels azon a havas, elhagyatott, gyermekemlékek érzéseivel és férfi gondolatok dacával telt karácsony éjszakáján mondja, hanem az, »hogya lélek mindig egyedül van«.”¹⁰² Inkább prófétának, mint térítőnek tartotta a művész Jacobsent, aki nem szabadgondolkodásával, hanem lelki érzékenységgel, az emberi megértés közvetlenségével kötötte össze az előtte levő és őt követő nemzedékeket. Nagy romantikusként, magányos álmodozóként jellemezte, akiben „csak a vágy állandó az élet után”.¹⁰³ Megfontolandó, amit a félkész emberalakokról írt:

Lyhnében az emberek már gondolkodásra születtek, de ez a gondolat nem tett s nem is válik azzá. Nem egész emberek, mert minden emberi lehetőség megvan bennük s minden csak lehetőség marad; csak ideáljai vannak s nem teljeseiséik, s ha eszményeikhez hűek is, tragédiájuk nem megváltás. Lyhne szépen és híven hal meg, de halála csak külsőleg hősi, mert nem a saját ügyéért hal, hanem mert nincs több ügye a földön.¹⁰⁴

Az idézett leírást Ritoók saját szépirodalmi szövegeinek szereplőiről is írhatta volna, hiszen az ő alakjai is az átmenetiségnek, egyoldalúságnak, alkalmazkodásra való képtelenségnek a példái.

Ritoók Emma első két regénye

Ritoók Emma 1903-ban megnyerte az *Uj Idők* kétezer koronás regénypályázatát az *Egyenes úton – egyedül* című regényével. A pályázat olyan „prózában írott társadalmi regényt kívánt, amelynek meséje az utolsó harminc esztendő keretében játszódik”, és amely alkalmas a lapban való közlésre.¹⁰⁵ Herczeg Ferenc elnökletével az öttagú bíráló bizottság az ő szövegét választotta ki a beküldött huszonzét pályamű közül. A sajtóban az eredményhirdetést követően a már ismert, Ritoókhoz kapcsolt tények és jellemzők ismétlődtek: az első egyike, aki nőként egyetemre iratkozott, rendkívüli műveltséggel rendelkezik, több nyelvet beszél, és egyúttal ő az, aki Kielland-t, az érdekes északi író megismertette a magyar közönséggel.¹⁰⁶

Az *Egyenes úton – egyedül* című regényről részletes elemzést a pályázat eredményéről szóló bíráló jelentésben lehetett először olvasni az *Uj Idők* hasábjain, ahol a művet „harcias irányregényként” említették.¹⁰⁷ Ez a regényelemzés még szövegközpontú, a műalkotást nem Ritoók női szerzősége felől értelmezték (mint például a *Mai idegek*

¹⁰² Lásd: JACOBSEN, *Lyhne...*, i. m., IV. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹⁰³ *Uo.*, VII.

¹⁰⁴ *Uo.*, X–XI. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹⁰⁵ *Jelentés az Uj Idők regény-pályázatáról*, *Uj Idők*, 9(1903), 39. sz. (szept. 20.), 273.

¹⁰⁶ *Ritoók Emma*, *Hazánk*, 10(1903), 216. sz. (szept. 13.), 10.

¹⁰⁷ *Jelentés az Uj Idők regény-pályázatáról*, *Uj Idők*, 9(1903), 39. sz. (szept. 20.), 273.

esetében), ami a kézirat jelíges voltának tulajdonítható – a bírálóbizottság számára a szerző kiléte még ismeretlen volt. Ugyan kifogásolták a regénykompozíció laza szerkezetét, mégis üdvözlendőnek tartották a helyzetek valószerűségét, eredetiségét, a frappáns rövideiséget, a kiváló jellemábrázolást, illetve azt, hogy a regény a feltartóztathatatlan társadalmi átalakulást mutatja meg, és a modern nő gondolkodásába ad betekintést, körvonalazva a jövő asszonyának életfelfogását.

Szerző szerint az élet nem az többé, ami volt, azért a nő sem lehet többé az, aki volt. A nő, amióta megtanult önállóan látni és itélni, kiábrándult a férfiből, akinek azelőtt összekötözött kezekkel szolgáltatta ki magát és életboldogságát, és most már keresi a módokat, hogy önállóan boldoguljon. Nem a férfi ellenére, de a férfi mellett. Szerző tehát kísérletet tesz, hogy megszerkessze a jövő asszonyának életfelfogását.¹⁰⁸

Korábban Ritoók így írt Kielland női alakjairól:

regényeiben az anyák még conservativak, ájtatoskodók és kétségbeesetten ragaszkodnak a szokás által szentesített külsőségekhez. A lányok már modern szellemtől áthatottak, csaknem forradalmárok, szívük, lelkük az igazság iránti lelkesedéssel van tele, vágnak dolgozni, küzdeni, a világ szemébe vágni hazugságait s a társadalom sebeit begyógyítani. Rokonszenvünk annál nagyobb mértékben felébresztik, mert előre látjuk küzdelmük hiábavalóságát, sejtjük bukásukat.¹⁰⁹

Saját regényében hasonló módon járt el, szereplői idealisták és jóhiszeműek, és annyira meghatározza őket a kor és szociális háttér, hogy nem képesek a tényleges kitörésre – és ha mégis, úgy előre feltételezhetjük szomorú sorsukat.

A regény több nőszerepet megmutat, de az elbeszélés főleg Balázs Ágnes orvosi pályája és lelki vívódása mentén szerveződik – azt is mondhatnánk, életutak és csalódások története.¹¹⁰ A *Mai idegekből* ismert tudáshiány ebben a regényben is mérvadó a házasulandó nők körében. Ágnes húga, Zsuzsika, a többgyermekes anya, felhívja nővére figyelmét, hogy Ágnesnek mint az „átmeneti kor asszonyának” kötelessége felvilágosítani a jövő leányát: „Tudjon előre mindent, mindent... *Legyen asszony a tudásban*, mielőtt a férfi által azzá lesz és akkor kívánjátok tőle, hogy tűrje, amit választott!”¹¹¹ Magda, a legkisebb lánytestvér, a *Mai idegek* Nilláját juttatja eszünkbe, hiszen ő is egy férfi pillantásától „ébred rá” kölcsönös szerelmére, és Ágnes új nőképepideáljának hatására hága át a társadalmi szabályokat. Megfelelő munkaviszony

¹⁰⁸ Uo. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹⁰⁹ RITOÓK, *Kielland...*, i. m., 90. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹¹⁰ Kielland művészetéről nagyon hasonlókat lehet olvasni, például: „Alexander Kielland mestere volt a *jelenetfestésnek*, amelyben kitapintható az emberek közötti ellentét egymásnak feszülése. Plasztikus, vizuális fantáziája még egy festőt is képes lett volna gyönyörködtetni. Az esemény, a cselekmény csak nagyon ritkán vagy sosem a legfontosabb a könyveiben, és jellemző rá, hogy az elbeszéléseinek és színműveinek *alapgondolata nem az, hogy mi történik, hanem az, ami nem történik* – a csalódások” [Fordítás és kiemelés tőlem – A. V. Ö.] (BULL, i. m., 11).

¹¹¹ RITOÓK, *Egyenes...*, i. m., 121. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

hiányában Lénárd Sándor nem tudja feleségül venni Magdát, így a tizennyolc éves lány megszegi a társadalmi normát, „feláldozza” szüzességét (Magda büszke arra, hogy meghozza ezt a döntést), majd házasság nélkül él együtt a férfival. Kapcsolatuk végeredménye sejtethető: a társadalom nincs erre felkészülve. Öntudatlanul még Lénárd is erkölcstelennek érzi a lány „áldozatát”, és mivel nem akarja bemutatni testvérének és anyjának, pár napra hazaküldi Ágneshez. Lénárd kérése maga után vonja Magda csalódását a férfi szerelmében. A lakás elhagyása után sosem tér vissza, és valószínűsíthetően kitartott nőként él tovább a fővárosban;¹¹² a regény zárlatában bekövetkező halálának körülményei pedig ismeretlenek maradnak.¹¹³ Ágnes felméri a „new woman” körül létező problémát, a kettős mércét: hiába érezhető változás, a társadalom még mindig mélységesen elítéli a nő részéről az illemszabályok felrúgását, az önálló életre törekvést, a házasságon kívüli szexualitást. A nők számára továbbra is a házasság intézményében látja az egyedüli lehetőséget a szerelmi kapcsolat fenntartására, amely szükségszerűen megghiúsítja a nő önálló, szakmai törekvéseit – hiszen a házasságon belül adottak a régi szerepminták. Az átmenet asszonyaként sürgeti ugyan a változást, de belátja, hogy a társadalom egyelőre képtelen másfajta kapcsolatot elfogadni.

Második regényében, az 1908-as *A nagy véletlenben* Igyártó Gertrud életével ismerkedünk meg, aki „nem csinált kézimunkát, a háztartással nem foglalkozott, öntudatlanul zsarnokoskodott az anyja felett és üres, tárgyaltalan gondolkozásba csapolta le az energiáját”.¹¹⁴ Miután megismerkedik a tudományok iránt érdeklődő Hankó Andrással, új világ nyílik meg előtte, értelmet nyer saját élete is. Gertrud hatására Hankó is eltöpreng a véletlenszerű „gondolatközösség” összetartó, származást felülíró erején: „Akit látsz, akivel kezet fogsz, akit megcsókolsz vagy akivel gyermeket nemzel, *idegen lehet*, de akivel egy gondolatért lelkesülsz, egy költeményben gyönyörködöl, egy kép előtt állasz megdöbbenve, azzal – ha sohasem láttad – akkor is mélységes, kikutathatatlan, megfejthetetlen *közösség folytán egy lelked van*.”¹¹⁵ Hankó elutazik, de közös beszélgetéseik felébresztik a lányban a tanulni akarás vágyát. Gertrud feleségül megy egy másik város polgármesteréhez, akiről megtudjuk, hogy „[m]inden városnak megvan egynehány ilyen reprezentatív férfia, kik egyetemi éveik után rendszeren külföldön jártak és annál az írónál maradtak el, aki akkor legdivatosabb volt”.¹¹⁶ A jellemvonásokról Lövdahl vagy Mordtmann juthat eszünkbe Kielland *Méreg* című

¹¹² Vannak utalások a szövegben, miszerint Magdából kurtizán válhatott: „Csak egyszer kísértette Lénárdot a múlt, amikor egy orfiumi nyitott páholyban hátrafordulva a másik páholyban *egy ismerős szempár hideg tekintetét* érezte magán” (Uo., 105 [kiemelés tőlem – A. V. Ö.]). De később felmerül, hogy Malvin a legszebb színűnek tartja férje szeretőjének a haját, amire Ágnes szorongó hangon kérdez vissza, igyekezve elfogulatlannak mutatkozni. Malvin ösztönösen hazudik, és azt válaszolja, hogy „*A legszebb fekete haját...*” (Uo., 139 [kiemelés tőlem – A. V. Ö.]) látta, ami azért furcsa, mert a három pont érzékelteti, hogy itt másról lehet szó – feltehetően Madeleine-nek a „legszebb szőke haja” lehetett, Magda jellegzetessége.

¹¹³ Uo., 151. Ágnes a szőke hajról ismeri fel a boncasztalon fekvő, letakart holttestet.

¹¹⁴ RITOÓK, *A nagy...*, i. m., 6.

¹¹⁵ Uo., 13–14.

¹¹⁶ Uo., 18.

regényéből, és a hasonlóság előre vetíti a csalódást: Gertrud számára kiábrándulást jelent a házasság, hiszen kapcsolatukban csupán a férfi vágyainak tárgya, nem aktív résztvevő. „Gertrud nem ellenkezett, félt tőle, hogy összeperelnek, s akkor az utolsó felelet, a csók, a férfié, s a szék, hogy ezzel kenyerezik le, az asszonyé. Ha egyszer ő tudná kitárni a karját, hogy karjaiba dobja magát! De nem, mindig ez a birtokbavétel, mindig ez a gyáva odaengedése testének vágy nélkül és mégis elfogadóan.”¹¹⁷ Mikor végleg rájön, hogy nem tud ezzel a számára ismeretlen férfival együtt élni, otthagyja őt, és visszaköltözik anyjához. Önálló azonban akkor lesz először, amikor a válóper után külföldre utazik. A regény különös figyelmet fordít a Berlinben megismert orosz diákok személyes konfliktusaira, és behatóan foglalkozik Annamária alakján keresztül egy újabb női sorssal. Így a forradalmárok nem arc nélküli bujtogatókként jelennek meg előttünk, hanem érző, háttértörténettel rendelkező egyénként, miközben „[c]sendben, egyetlen retorikai frázis nélkül készült a nagy világromboló forradalom, kémiai könyvek felett születő gondolatokból”.¹¹⁸ Az asszonyiség kérdése *A nagy véletlen* szereplőinek is az egyik központi problémája¹¹⁹ – amely később, *A szellem kalandorai*-ban még hangsúlyosabb szerepet kap, és amely a merev nemi szerepek felengedésének következményeként, a régi és új értékrend egymásnak feszüléseként értelmezhető.

A szerzőt már ebben a regényben foglalkoztatta az emberek egymásra gyakorolt hatása, olyan kérdések mellett, hogy miként lehetséges ismeretlenekkel a „szellemi egybeolvadás”, míg a jól ismert személyek idegenek maradnak, és milyen véletlenekre van szükség, hogy két ember között szellemi egység alakulhasson ki. A Niels Lyhne-féle egyedülletet fogalmazza meg Gertrud: „érzelmek dolgában nem segíthet egyik ember a másikon; elmulaszthatja a lázát, de azzal vége. Be vagyunk csukva és mindenkinek magának kell elintézni a maga dolgát, nekem is, neked is.”¹²⁰ Annamária Wogt tanár iránt érzett, verbálisan ki nem fejtett szerelme felidézi Niels Lyhne szerelmét Fennimore iránt és a testiségtől mentes érzelm magasabb rendűségének látszatát:

[é]s míg [Wogt] előadott, rajta felejtette egy pillanatig a tekintetét és a szerelem egy pillanatig a leány szeméből tisztán, biztosan, félénkség nélkül, szégyenkezés nélkül kapcsolta hozzá ezt a tekintetét. A tanár megakadt a beszédben [...] – Annamária nem hallott többé semmit. Mámoros volt és nem gondolkozott. [...] Csupa test volt, gondolat nélkül, csupa érzék, mégis semmi anyagias a testben.¹²¹

Niels szerelme lealacsonyodik azért, hogy a férjes Fennimore-val testivé váljon, miközben Annamária szerelme azért tud egy ideig tökéletes maradni, mert a lány nem

¹¹⁷ *Uo.*, 21.

¹¹⁸ *Uo.*, 93.

¹¹⁹ „– Igen, az, akinek, a szerelem ne volna az egész teste, lelke, az egész élete, hanem mint a férfinál a fejlődésének csak egy foka, ha olyan asszony volna! – Az aztán *nem is lenne többé asszony*” ([kiemelés tőlem – A. V. Ö.] *Uo.*, 126).

¹²⁰ *Uo.*, 141.

¹²¹ *Uo.*, 144.

akar boldogsága érdekében cselekvőként fellépni. A szereplők Párizsba mennek, ahol Gertrud megtapasztalja az ihletet nyújtó szenvedélyes szerelmet Duchèsne Pál szobrászsal, miközben Annamária ugyanazt a szégyent éli át, amelyet Gertrud érzett házassága alatt. Annamária csupán enged Harald szenvedélyes érzéki hatalmának, de a szexuális aktusra nincs felkészülve – sőt a finom leírás nyilvánvalóvá teszi az erőszakot: „vad szenvedélyes ölelést érzett, melytől *nem tudott kibontakozni; védekező keze mint simogatás síklott végig a férfi vállán. Aztán csaknem ellenállás nélkül engedte át magát.*”¹²² A történetek ellenére nem akar feleségül menni a férfihoz (Magdához hasonlóan szembeszáll a társadalmi normákkal), és ugyanúgy, mint Zsófia doktornő, azért utasítja el a lánykérést, mert nem szereti a férfit. A regény Schopenhauer szerelmi metafizikáját¹²³ juttathatja eszünkbe a véletlenek jelentőségét illetően: a szobrász szerelmének gyümölcse a *Vágy* című alkotás, amelyet a szeretett nőről készített, míg Gertrud hazatérve rájön, hogy gyermeket vár.¹²⁴

Sértések és szakítás a vasárnaposokkal

Ritoók Emma nem volt és ma sem népszerű író. Frissen megjelent visszaemlékezésében¹²⁵ így ír ismertség mögötti ismeretlensége paradoxonáról, ebből fakadó csalódottságáról: „A nagy közönség nem ismeri munkáimat. A nevemet igen, ami elég meglepő. [...] De hiába, nagyon komoly vagyok a közönségnek.”¹²⁶ Szépirodalmi műveinek ugyan jó kritikai-szakmai visszhangja volt, ám ezt később szinte teljesen felülírta úgy a szövegek referenciális olvasata, mint az ebből építkező kulcsregényolvasat harmadik regényének, *A szellem kalandorainak* az esetében. A kulcsregény műfajából adódó tulajdonságok¹²⁷ – mint a leleplező szándék, botrány iránti vágy, pletykaszerű titkok feltárása – a szakítás, leszámolás képzeit társították a műhöz. Emiatt a regényt úgy olvasták, mint a Vasárnapi Kör rosszindulatú meghurcolási kísérletét, Ritoók Emma személyes bosszúállását egykori filozófusbarátai ellen.

¹²² *Uo.*, 235. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹²³ „Két szerelmes növekvő vonzalma voltaképp már nem egyéb, mint annak az új egyénnek az élet-akarata, amelyet nemzeni tudnak és szeretnének; sőt már epedő pillantásaik találkozásában lángra is gyúl ennek az új élete, és úgy jelentkezik, mint jövődöbéli harmonikus, jó összetételű egyéniség” (lásd: ARTHUR SCHOPENHAUER, *A szerelem metafizikája*, ford. MIKES Lajos, Bp., Helikon, 2017, 15 [Helikon Zsebkönyvek, 58]).

¹²⁴ „Érezte, hogy a természet törvényei szerint soha igazabb gyermek nem volt a világon és sajnálattal gondolt törvényes gyermekekre, akiket a természet betegséggel és szenvedéssel dob ki az öléből” (RITOÓK, *A nagy... i. m.*, 261).

¹²⁵ A visszaemlékezésről Ritoók úgy rendelkezett, hogy halála után huszonöt évig zárolják, majd Halász Gábor, Rédey Tivadar és egy családtag döntsön a megjelentetésről, vö. VEZÉR Erzsébet, *Ritoók Emma naplója*, *Élet és Irodalom*, 39(1995), 27. sz. (júl. 7.), 2.

¹²⁶ RITOÓK, *Évek... i. m.*, 270.

¹²⁷ TÖRÖK Zsuzsa, *Az Aranyfűst és a kulcsregény műfaja a modernizmus magyar irodalmában*, *It*, 94(2013), 3. sz., 350–374. Különösen: 363–366.

Ezt a lehetséges olvasatot két szempont teszi viszonylagossá. Egyrészt a regényhez sokáig nem volt „kulcs”, mivel Ritoók levelezése¹²⁸ és visszaemlékezése¹²⁹ lappangott, így az utókor csak a kortársak sokszor becsmérlő utalásai¹³⁰ alapján tájékozódhatott – ami még jobban megerősítette a kicsinyes bosszú képzetét. Másrészt, akikről Ritoók regényeinek szereplőit mintázta, a regény megjelenése előtt nem érezték a művet bántónak, személyükben sértőnek.¹³¹ Török Zsuzsa szerint a kulcsregények nem a modern elbeszéléstechnika alkalmazásával, hanem egy erősen külső kontextushoz kötött, realista elbeszélésmód imitálásával ingatják meg a fikció esztétikájával kapcsolatos elképzeléseket.¹³² Úgy vélem, *A szellem kalandorai* esetében a kései megjelenés miatt válhatott meghatározóvá a realista kulcsregényként való értelmezés, amely láthatatlanná tette a regény (Kielland-féle) modern elbeszélésmódját, fikcionalitását és beágyazottságát a századvégi regényirodalomba.

1912–1913-ban, a Lukács Györggyel való baráti kapcsolatáról¹³³ tanúskodó leveleiben¹³⁴ Ritoók többször megírta, hogy zavarja, ahogyan férfi barátai beszélnek róla. Idősebb lévén a többiekénél, a vénleányság mint bélyeg már ekkor meghatározta a róla kialakult beszédmodot, ezen csak rontott viszonya, szakítása, majd későbbi zavaros kapcsolata Ernst Blochhal.¹³⁵ Ritoók azt írta egyik levelében, hogy Bloch nyíltan fellépett ellene, és kicsúfolta Zalai Béla iránti érzelméért: „Azt hiszem az már csakugyan utolsó dolog mikor egy *vén lánynak* egy nagy szellemű férfi [Bloch] bebizonyítja a legpraegnansabb stílusban, hogy ő egy *nevetséges vén leány*.”¹³⁶ Az idézetből az látszik, hogy miközben ezt a kifejezést használta önmagára, annak lekicsinylő, becsmérlő jelentésének alkalmazását eltávolította magától. Lukács semleges maradt a konfliktusban, viszont Ernst Blochhoz továbbra is bensőséges baráti kapcsolatot tartott fent, így Ritoók elhidegülésként élte meg tartózkodását. Határozott választ várt, tudni szeretete volna, hogy Lukács egyetért-e Bloch véleményével: „Végre is egészen emberies kíváncsiság ez és senki sem annyira tisztán

¹²⁸ A levelek azután kerültek elő, hogy Lukács György Heidelbergben hátrahagyott bőröndjét azonosították 1972-ben. Erről bővebben: FEKETE Éva, KARÁDI Éva, *Bevezető = Lukács György levelezése (1902–1917)*, szerk. FEKETE Éva, KARÁDI Éva, ford. BOROS Miklósné, FEKETE Éva, KARÁDI Éva, Bp., Magvető, 1981 (Lukács György Összes Művei), 9–35. Az adat: 9.

¹²⁹ Számos helyen kitért arra, hogy egy-egy alakot hogyan ábrázolt a regényében, melyik motívumot hogyan használta fel stb. De a memoár sokáig ismeretlen volt, első teljes kiadására 2022-ben került sor.

¹³⁰ LENGYEL, *i. m.*, 7. – Másik példa: ILLÉS Endre, *Egy kékhárisnya = Uő, Írók, színészek, dilettánsok*, Bp., Magvető, 1968, 611–613. – Más változatban: ILLÉS Endre, *Három szoba a Baross utcában*, Esti Hírlap, 8(1963), 92. sz. (ápr. 20.), [2].

¹³¹ Ezt Lengyel is megjegyezte Balázs Béla esetében, lásd: LENGYEL, *i. m.*, 47.

¹³² TÖRÖK, *i. m.*, 374.

¹³³ Erről lásd: EÖRÝ Áron, *Ritoók Emma és Lukács György = RITOÓK, Évek...*, *i. m.*, 567–575.

¹³⁴ A levélanyag megjelent: *Briefe von E. Ritoók an G. Lukács 1911–17 = Ernst Bloch und Georg Lukács: Dokumente zum 100. Geburtstag*, szerk. MESTERHÁZI Miklós, MEZEI György, MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum, 1984 (Archívumi Füzetek, 4), 157–205. – Néhány levél a Lukács-levelezésben is megtalálható, lásd: *Lukács György levelezése, i. m.*, 236., 255., 336., 341. levelek.

¹³⁵ Hogy Ritoók mit gondolt Blochról, lásd: RITOÓK, *Évek...*, *i. m.*, 70, 269.

¹³⁶ MESTERHÁZI, MEZEI, *i. m.*, 172. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

intellektuális, hogy megelégedjék azzal, *ha észbelileg elégnek tartják, emberileg nem*, és eltekintve annak a véleménynek a durva kifejezőmódjától, *csak nem beszélhetek valakivel, aki a legfinomabb formában bár ugyanezt vagy csak a századrészét hiszi rólam.*¹³⁷

A vénleánykérdés mellett az is fájt neki, hogy Zalai Béla nem tartotta őt elég „asszonyosnak”¹³⁸ – még akkor is, ha Lukácsnak írott leveleiben ezt (az egyébként félreértett) megjegyzést már megbocsátottként emlegette, és Zalai fogalmazási nehézségeinek tulajdonította.¹³⁹ Következésképpen a vénleányság és a rúttság címkék ténylegesen visszavezethetők egy-egy konfliktusra, amelyek érthető (de nem indokolt!) módon beépültek a Ritoók-szakirodalomba.

A *szellem kalandorai* kulcsregényolvasatát erősíti, hogy lapjain ugyanezekre a konfliktusokra ismerhetünk. Szilveszter László nem érzi elég asszonyosnak Bartoldy Hévát, és nem tudja, hogyan kellene vele bánnia, viszonyuk többek között emiatt a nézeteltérés miatt romlik meg; Donáth Ervin és Héva között kialakul egy bensőséges kapcsolat, amely nem tud teljessé és testivé válni a kettejük között levő társadalmi különbségek, traumák,¹⁴⁰ egymás meg nem értése miatt.

A Lukácssal való levélváltásokból tudjuk, hogy Ritoók igyekezett túltenni magát Bloch és Zalai sértésein (több esetben utalt rájuk),¹⁴¹ és ezeket később alapanyagként használta fel készülő regényében. Következtetésként már 1912-ben megírta Lukácsnak, hogy „az embernek, (asszonynak), sohasem szabad a saját társadalmi kasztjának az elveit lenézni és *azokon kívül keresni bármit, embert, barátot, geniet, vagy szeretőt*. Hogy az általam lenézett külsőségek, modor etc. amit én gunyosan manchetta-elveknek neveztem volt az enyéimmel szemben, *milyen mély, lelki és fontos dolgok.*”¹⁴² Az idézetből Ritoók társadalmon belüli elszigeteltsége és az erre tett reflexió (illetve az önmagát is megfeddő megjegyzés) olvasható ki – a magyar középosztály normáját korábban lenézte, de rájött, hogy az mégis fontos számára. Ebből az ellentmondásos érzésből következik, hogy hiányolta filozófusbarátainak körében azt a szemléletbeli hasonlóságot, amely lehetőséget nyújthatott volna hosszan tartó bizalmas kapcsolatok kialakítására. A szerző regénybeli alteregója, Bartoldy Héva esetében hasonló idegenségérzetet fedezhetünk fel. Kívülállóságának alapja az elidegenedés, elmagányosodás és elmúlás együttes érzete.¹⁴³

¹³⁷ Uo., 188. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹³⁸ Uo., 183.

¹³⁹ Uo., 173.

¹⁴⁰ Ugyan Héva özvegy, házassága nem volt elhálva; nászéjszakájának erőszakos élménye miatt pedig nem tudja Ervin közeledését fogadni – még megosztani sem tudja érzéseit vele (vö. RITOÓK, *A szellem...*, i. m., II., 15. – I. 229).

¹⁴¹ Például: „És ha hatvan éves koromban talállok olyan emberre mint Z. aki megérdemli, hogy szeressem, sem nevetségesnek, sem megalázónak, sem más csunya adjektívummal megjelölhetőnek nem tartom” (MESTERHÁZI, MEZEI, i. m., 173).

¹⁴² Uo., 173–174. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹⁴³ E három érzet sajátos ötvözetéről az Osztrák–Magyar Monarchia íróinál lásd: MÁTRAJ László, *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának kultúrhistoriai következményei*, Világosság, 13(1972), 6. sz., 327–333. Különösen: 329.

Az első világháború tapasztalata, a regény többszörös átdolgozása és kései, 1921-es megjelenése mind hozzájárulhattak ahhoz, hogy az idegenségérzet nem egy általános, emberek között feszülő megértési problémaként, hanem hangsúlyosan antiszemita felhangú karakterológiaként vált értelmezhetővé. Ezt az olvasatot erősítették azok a szereplői szólásokban és szabad függő beszédben elhangzott antiszemita megjegyzések,¹⁴⁴ amelyekről Ritoók Emma úgy vallott visszaemlékezésében, hogy „[a] kornak meggyőződését meg kellett írnom¹⁴⁵ – akkor az volt a magamé is”.¹⁴⁶ Megjegyzése arra enged következtetni, hogy később belátta, miért volt problémás regényében a szélsőséges karakterológia.

A kulcsregényolvasat egyértelműen a Vasárnapi Kör résztvevőivel szembeni ellenszenv jeleként kezeli az antiszemita megjegyzéseket. Lengyel András egy 1917-es véleménycikkhez kötötte Ritoók szakítását baráti társaságával, amely a *Husadik Század* zsidókérdésankétjára született válaszként.¹⁴⁷ A bevezetőben Ritoók a háborút tette felelőssé az antiszemitizmus kiélesedéséért.¹⁴⁸ Hangsúlyozta, hogy nem szándéka „a faji kérdés tudományos felvetése sem pszicho-fizikai, sem történelmi összetartozás szerint”, hanem saját tapasztalatait szeretné induktívan leírni, mert „eddig minden faji teoretizálás csődöt mondott akár a zsidóság mellett, akár ellene akart szólni”.¹⁴⁹ Az egyetlen lehetséges megoldásnak az asszimilációt, a zsidóság teljes beolvadását tartotta, későbbi írásaiban pedig önmagát nacionalista magyarnak, majd antiszemitának vallotta.¹⁵⁰ Pritz Pál találón szelektív antiszemitaként határozta meg Ritoók Emma szemléletmódját többek között azért, mert éles kijelentései ellenére több zsidó barátjával is fenntartotta a kapcsolatot – az ő értékrendjével és szemléletmódjával egyetértők esetében nem zavarta a származás.¹⁵¹

Az első világháború elhúzódásával egyre világosabbá vált Ritoók elvi elkülönöződése filozófus barátaitól,¹⁵² ám az eddigi feltételezésekkel ellentétben vasárnapi

¹⁴⁴ Erre példa, mikor a narrátor sztereotipikusan beszél a kálmínistákról, zsidókról: RITOÓK, *A szellem...*, i. m., I, 28. – Donáth Ervin sztereotip gondolata (akiről később kiderül, hogy az édesapja zsidó): *Uo.*, 79. – Margit kifakadása azzal kapcsolatban, kik kerültek hatalomra: *Uo.*, II, 183–186.

¹⁴⁵ A dán Nobel-díjas Henrik Pontoppidan regénye – amelyet Ritoók olvashatott – jó példa arra, hogy „a kor meggyőződését” hogyan írták meg mások. Lásd Henrik PONTOPPIDAN, *Szerencsés Péter*, ford. HAJDU Henrik, előszó KARDOS László, Bp., Európa, 1959 (A világirodalom klasszikusai).

¹⁴⁶ RITOÓK, *Évek...*, i. m., 357, 952. lábjegyzet.

¹⁴⁷ LENGYEL, i. m., 55. Az ankét eredményéről lásd: *A zsidókérdés Magyarországon = A szociológia első magyar műhelye: A Husadik Század köre*, II, szerk., bev. LITVÁN György, Szűcs László, Bp., Gondolat, 1973 (Társadalomtudományi Könyvtár), 354–362.

¹⁴⁸ RITOÓK Emma, *A zsidókérdés Magyarországon: Körkérdés*, *Husadik Század*, 18(1917), 35. köt., 2. sz., 132–139.

¹⁴⁹ *Uo.*, 132. Írásának ellentmondásosságáról lásd: EÖRV, i. m., 572–573.

¹⁵⁰ RITOÓK, *Évek...*, i. m., 73, 388.

¹⁵¹ Vö. PRITZ Pál, *Utószó = Uo.*, 577–587. Különösen: 585.

¹⁵² Erre példa, amikor Antal Frigyessel összeveszett egy vasárnapi találkozáskor, és saját bevallása szerint az asztalt csapkodta, és kiabált, mert Antal a magyar hősiességet iróniával kezelte. Vö. RITOÓK, *Évek...*, i. m., 72–73.

összejövetelre egészen 1918. november 10-ig eljárt.¹⁵³ Memoárja szerint e napon döbönt rá, hogy a társaság tagjaihoz képest gyökeresen másképp ítéli meg az aktuális politikai helyzetet. Az áthidalhatatlan távolságot abban érezte, hogy míg szerinte őt érdekelte Magyarország jövője és területi integritása, addig a többiek anélkül lelkesedtek a világforradalom hazai sikereiért, hogy foglalkoztatta volna őket az ország sorsa.¹⁵⁴ Ritoók elszakadása a vasárnaposoktól tehát inkább egy lassú, konfliktusokkal teli folyamatként értelmezhető, amely az aktuális politikai, háborús helyzet és az ebből fakadó mély nézetkülönbség miatt következett be.

A szellem kalandorainak előtörténete és fogadtatása

Ritoók több éven keresztül írta a regényt. Keletkezéstörténetéről megjegyezte, hogy az 1908–1910 közötti idő élményeit tartalmazza „megfelelő gondolati kidolgozással” (azaz átformálva irodalmi szöveggé), amelynek már 1912-ben megvolt az első része.¹⁵⁵ Ezt az évszámot Ritoók egyik Lukács Györgynek írott 1912-es levele is alátámasztja.¹⁵⁶ Ebben egy olyan novelláról írt, amely magán hordja készülő regényének stílusát,¹⁵⁷ de mindkettő annyira „nehézkés”, a zsurnalisztikától és tárcától eltávolodott, hogy attól fél, semmit nem fognak tőle közölni a lapok. A regényről azt mesélte, hogy a „harmadik fejezet kezdetén állva maradt”.¹⁵⁸ Egy későbbi levelében alkotási válságáról írt, azt fejtegetve, hogy „[a] regény terve *tulnagy, tulsok, tulgazdag*, alig bírok vele. Sokszor elkeseredem, de azért leges-legalapján titokban azt érzem hogy a végén mégis meglesz, csak a hogy most van, az lehetetlen és félek ártani fog neki a sok újra kezdés, átdolgozás, – de azért irom.”¹⁵⁹ Később arra panaszkodott, hogy nehéz az ötleteinek regénnyé formálása, a történetek összeszerkesztése: „A regényem halad, de még vázlatos. Egy nagy hiba, közös hiba van, hogy nem tudunk elbeszélni, egész egyszerűen dolgok egymásutánját elmondani; csak scénákat megírni és kiszínezni tudunk.”¹⁶⁰

¹⁵³ *Uo.*, 132.

¹⁵⁴ *Uo.*, 132–135.

¹⁵⁵ *Uo.*, 36. A regény keletkezési körülményeiről azért írt részletesebben Ritoók, mert talált egy olyan kritikát, amely Kaffka Margit hatását érezte a szövegen – ezt megcáfolandó, levelet írt a szerzőnek. Erről a konfliktusról lásd még: ZSADÁNYI, *A női...*, i. m., 23–25.

¹⁵⁶ MESTERHÁZI, MEZEI, i. m., 158–159. A levél 1912. május 28-i.

¹⁵⁷ Egyik júliusban közölt elbeszélésében a főszereplő azon gondolkodik filozófiai olvasmányai alapján, hogy meg tudná-e írni az „új Eros filozófiát” – vö. RITOÓK Emma, *Talán – talán nem...*, Pesti Napló, 63(1912), 154. sz. (júl. 2.), [1]–4. –, ugyanúgy, ahogyan a tragikum esztétikáját Szilveszter László szerint Héva tudná megírni (RITOÓK, *A szellem...*, i. m., I, 78). Külön vizsgálat tárgya lehetne a tárcában megjelent Ritoók-elbeszélések komparatív vizsgálata *A szellem kalandoraival*, ugyanis több esetben is találhatunk egyezést a korai elbeszélések és a megjelent regény között.

¹⁵⁸ MESTERHÁZI, MEZEI, i. m., 158–159. A levél 1912. május 28-i.

¹⁵⁹ *Uo.*, 163. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.] A levél 1912. június 20. körüli.

¹⁶⁰ *Uo.*, 169. A levél 1912. június végi.

A levelek alapján arra következtethetünk, hogy művét németül kezdte írni,¹⁶¹ német kiadónál szeretne volna publikálni, de visszaküldték a kéziratot azzal az indokkal, hogy a szerkesztőség nem tudott megegyezni az elfogadásáról.¹⁶² A visszautasítás után Lukácsnál és Ernst Blochnál is érdeklődött más német kiadó után,¹⁶³ de a kudarc miatt félretette a regényírást addig, amíg „egy vállalkozó németre nem akad, aki kiadja”,¹⁶⁴ mivel az egyetlen lehetséges kiadó a Concordia lett volna, de az „bukó félben” volt.¹⁶⁵

A regénnyel mégis foglalkozott. Erre utal, hogy 1913 áprilisában megkérte Lukácsot, adja vissza neki az 1911 őszén és telén hozzá írott leveleit, hogy ezeket készülő regényéhez felhasználhassa.¹⁶⁶ Ugyanakkor szóvá tette aggályait, dilemmáit is azzal kapcsolatban, hogy egy író mennyire meríthet magánszövegekből ötletet, mondatokat: „fel merült bennem az a kérdés, hogy mennyire van joga egy írónak felhasználni mások leveleit. (A dolog nem sürgős, mert a regény jó ha ebben az évben készen lesz)”.¹⁶⁷ 1913. május 8-i levelében azt tervezte, hogy 1914 januárjára befejezi a regényét, amelyet a *Nyugat*-ba szánt, „ha ugyan klikken kívül állónak lehet” ott publikálni.¹⁶⁸ 1913. július 21-i levelében arról írt, hogy szeptemberre meglesz az utolsó nagy átdolgozás, és ehhez használni szeretné azt a pár levelet, amelyet Lukács megígért neki – de amennyiben mégsem kapja meg őket, „másként fogja rekonstruálni” a történeteket. Blochtól is próbálta elkérni a leveleket, mert „[k]ét esztendőn át a legszebb gondolataimat azokba a levelekbe tettem, s most igazán sajnálnám, ha fel nem használhatnám *ugyse igen irok több regényt ebben a kisded életben.*”¹⁶⁹

Munkáját a kezdetektől kiemelt fontosságúnak érezte. Visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Kaffka Margitnak 1914-ben felolvasott belőle részleteket.¹⁷⁰ Nem sokkal ezután a kézirat eljutott Fülep Lajoshoz is, aki részletes bírálattal illette. Ritoók azért adta oda kéziratát Fülepnek, hogy regénye egy tervezett, közösen működtetett revülapban jelenjen meg.¹⁷¹ A kézíratra tett kicsinylő megjegyzések miatt Ritoók elvetette az együttműködés lehetőségét,¹⁷² az esetről pedig részletesen mesélt

¹⁶¹ Ritoók Emma néhány írását magyarul és németül is publikálta. Erre jó példa *A rút a művészetben* című elméleti írása, (lásd Athenaeum, 1916, 3. sz., 177–205), amely németül a *Das Häßliche in der Kunst* címmel jelent meg (lásd: Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft, 1916, 1. sz., 4–27).

¹⁶² Ritoók bemásolta levelébe a német nyelvű indoklást, vö. MESTERHÁZI, MEZEI, *i. m.*, 170. A levél 1912. július 14-i.

¹⁶³ *Uo.*, illetve 171–172., az 1912. július 18-i levél.

¹⁶⁴ *Uo.*, 172. A levél 1912. július 18-i.

¹⁶⁵ *Uo.*, 170. A levél 1912. július 14-i.

¹⁶⁶ *Uo.*, 190. A levél 1913. április 22-i.

¹⁶⁷ *Uo.* [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹⁶⁸ *Uo.*, 193.

¹⁶⁹ *Uo.*, 194. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹⁷⁰ RITOÓK, *Évek...*, *i. m.*, 36.

¹⁷¹ A revülap ötletéről lásd: LENGYEL, *i. m.*, 36.

¹⁷² „Arról is szó volt, hogy az új regényemet adjuk ki benne [a tervezett revüben]. Odaadtam neki a kéziratot, amelyről az elejétől a végéig lekicsinylő kritikája volt, és azt akarta, hogy bírálatának megfelelően

Lukácsnak.¹⁷³ Beszámolt arról, hogy ugyan meglepte a regényét érő éles kritika, először igen udvariasan megköszönte azt, majd válaszolt Fülepnek – ennél fogva feltételezhető, hogy Fülep először személyesen fejthette ki kritikáját, és majd csak ezután küldte el a hibákat felsoroló levelét. Ezt a feltételezést erősíti, hogy Ritoók megírta memoárjában azt a találkozást 1914 nyarának egyik délutánján,¹⁷⁴ amikor meglátogatta Fülepet és családját. Fülep ekkor „előadást tartott” neki az írói etikáról, mivel felismerte a szereplőkben a valós modelleket. Ritoók nem értett egyet vele, úgy gondolta, eléggé „tipizálta”, egyénítette alakjait ahhoz, hogy ez ne zavarja a valós modelleket.¹⁷⁵ Nem tartom valószínűnek, hogy a kellemetlen eset után Ritoók mélyrehatóan átdolgozta volna a regényt, hiszen nem értett egyet Fülep kritikájával, és az, hogy ekkor már publikálni szeretne volna művét, mindenképp egy késznek gondolt változatot feltételez.¹⁷⁶

Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársaság 1918 májusában regénypályázatot hirdetett,¹⁷⁷ amelyre Ritoók is benyújtotta a kéziratát; ekkorra tehát biztosan elkészült vele. A lehetőség nemcsak pénzjutalmat, hanem megjelenési felületet és népszerűséget is jelentett a nyertesnek. Az 1920-as eredményhirdetésből kiderül, hogy a regény dicséretet szerzett,¹⁷⁸ ami azt jelenti, hogy a többi szöveghez képest mindenképp a jobbak közé sorolták, de kiadását nem tervezték. Ritoók ezután tovább harcolt a regény publikálásáért – memoárjában megjegyezte, hogy 1920-ban a Központi

javítsam át. Ezt nem fogadhattam el, amire egy olyan levelet írt nekem, amely személyesen és íróként is annyira sértő volt, hogy el kellett ismerjem: lehetetlen vele az együttműködés” ([fordítás: A. V. Ö.] MESTERHÁZI, MEZEL, *i. m.*, 196. Visszaemlékezésében ugyanerről lásd: RITOÓK, *Évek...*, *i. m.*, 29–30).

¹⁷³ „Teljes mértékben ismerem regényeim gyengeségeit. Ez is egy »regényszönyeg«, ahogy Herbert [Balázs Béla] az előzőről mondta, de koncepciójában és gondolatvilágában jóval a közép-szerű irodalmi művek felett áll, és ez nem beképzeltség, maga is jól ismeri a többit. Az pedig, hogy az ő irányítása alatt írjak, egyszerűen sértő. [...] Ezután írt nekem egy felháborítóan sértő levelet, tele személyes megjegyzésekkel az »íróról«. A levelet Herbertnek [Balázs Bélának] is megmutattam, ő is nevésségesen méltánytalannak tartotta” ([fordítás: A. V. Ö.] MESTERHÁZI, MEZEL, *i. m.*, 198). A levél 1915. március 16-i. Ady Endre használta Ritoók korábbi regényére a *csipkekendő* kifejezést, amelyről azt mondta, hogy benne „egy szál se rossz csupán az ábrák, a darabok, a részek össze nem illők, aránytalanok”. Vö. a. e. [ADY Endre], *A nagy véletlen*, Huszadik Század, 10(1909), 19. köt., január–június, 404–406. Az idézet: 406.

¹⁷⁴ „Mikor [Fülep Lajos] a nyáron hazajött, meglátogatott és meghívott, hogy ismerkedjem meg a feleségével [...]. Néhány hét múlva csakugyan meglátogattam őket” (vö. RITOÓK, *Évek...*, *i. m.*, 29–30). Lengyel 1915 februárjára becsülte a bíráló idejét Ritoók Lukácshoz írt levelének datálása alapján, vö. LENGYEL, *i. m.*, 47. A német nyelvű levél 1915. február 14-ei, lásd: MESTERHÁZI, MEZEL, *i. m.*, 196–197.

¹⁷⁵ RITOÓK, *Évek...*, *i. m.*, 30.

¹⁷⁶ Lengyel András szerint Fülep javaslatára Ritoók átdolgozta a regényt, vö. LENGYEL, *i. m.*, 47, és ugyanő elvetette annak lehetőségét, hogy a megjelent regény alapján visszakövetkeztessünk a Fülepnek és Balázsnek megmutatott változatokra (vö. *Uo.*, 48).

¹⁷⁷ Erről lásd például: *Az Athenaeum regénypályázata*, Budapesti Hirlap, 38(1918), 112. sz. (máj. 12.), 10.

¹⁷⁸ Szerzőt ugyan nem írtak, de a cím egyértelművé teszi, hogy Ritoók regényéről lehet szó. Az eredményekről beszámolt a sajtó, lásd például: *Az Athenaeum regénypályázata*, Pesti Hirlap, 42(1920), 29. sz. (febr. 3.), 3. – *Az Athenaeum regénypályázata*, Pesti Napló, 71(1920), 29. sz. (febr. 3.), 5–6.

Sajtóvállalat is elutasította a kiadását,¹⁷⁹ – végül saját pénze befektetésével, a Göncöl Kiadónál jelentette meg 1921-ben.¹⁸⁰

A kézirat tehát legalább fél évtizeddel korábban elkészült, noha kétségtelen, hogy a szöveget megjelenése előtt ismét átnézhetette és kiegészíthette. Memoárjában többször megemlékezett a regény átírásáról, annak folyamatáról. Például megjegyezte, hogy Ervint már azelőtt kommunistának írta meg, mielőtt még tudott volna arról, hogy Ernst Bloch – Ervin alakjának ihletője – csakugyan az lesz,¹⁸¹ ami azt is jelenti, hogy a szereplők radikalizálódása a regény kontextusából, a jellemfejlődésből következett. De arra is kitért, hogy a háborús részeket azért kellett megváltoztatnia, mert az előre megírt háború bekövetkezett; az a „romantikus befejezés” pedig, amely még 1913-ban képtelenségnek látszott (és erre többen is figyelmeztették), öt év múlva már természetessé vált.¹⁸²

A regény különböző változatait többen ismerték.¹⁸³ Balázs Béla 1916-os naplófeljegyzése szerint „vélnánytragédia” [!], hogy a regény nagy emberi élményéből nem lett művészi élmény.¹⁸⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a műben ábrázolt alakok egyértelmű felismerhetőségét kifogásolta volna.¹⁸⁵ Egyik megjegyzése – „[i]jesztett a regényben, hogy valaki, aki részese volt, *csalódhatott* a generációkban”¹⁸⁶ – arra enged következtetni, hogy a hasonló szellemi közegbe tömörülő szereplők ideológiákban való csalódásának történetét már az a változat is magában foglalta, amit ő olvasott. Megjegyzését azzal folytatta, hogy „[i]gazság benne az, amit Gyuri [Lukács György] egyébként mindig mond: *minden filozófia emberi reménytelensége*”.¹⁸⁷ Olvasata szerint a regény nemcsak a személyekben, hanem az eseményekben,

¹⁷⁹ RITOÓK, *Évek...*, i. m., 223. Arról, hogy mennyire nehezen talált kiadóvállalatot lásd: *Uo.*, 271.

¹⁸⁰ *Vö. Uo.*, 351. A nem túl sikeres reklámozásról: *Uo.*, 353.

¹⁸¹ *Uo.*, 269.

¹⁸² *Uo.*, 351. A „romantikus befejezés” alatt Ritoók azt érthette, hogy a szökésben levő Ervinnek saját rajongója által kell meghalnia (mert megvalósult vágya értelemszerűen bukásra van ítélve); „természetessé” pedig az aktuális történelmi helyzet miatt válhatott.

¹⁸³ Ritoók Emma Babits Mihálynak is elküldte 1916 februárjában a kéziratot, és őszinte véleményét kérte a regényről. *Vö. Babits Mihály levelezése 1914–1916*, s. a. r. FODOR Tünde, TOPOLAY Ágnes, Bp., Argumentum, 2008 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés, szerk. Sipos Lajos), 1690., 1692., 1731., 1732. levelek.

¹⁸⁴ BALÁZS Béla, *Napló. 1914–1922*, s. a. r. FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1982 (Tények és tanúk), 144.

¹⁸⁵ A *szellem kalandorainak* kontextusában kifejezetten fontos, amit Balázs *A nagy véletlen* felismerhetőségéről írt: „Vannak könyvek, melyek azok számára íródtak, akik »nem voltak ott« és vannak olyanok, melyek mindenekelőtt azoknak vannak szánva, akik ott voltak, akik átéltek. Az első fajta világos, részletes, nagyon tanulságos – és jobbára hiába való. A második fajta csak éppen egymás mellé állítja a dolgokat és titkos mosolylyal figyelmeztet. Neveket mond és futva emlékeztet néhány képre, mi pedig megdöbbenve ismerünk magunkra és meghatva emlékezünk. Ebből a második fajtából, melyet a »csak mi tudjuk« büszke melankóliájával olvasunk, való Ritoók Emma új regénye” (*vö. BALÁZS Béla, A nagy véletlen (Ritoók Emma új regénye)*, Nyugat, 1(1908), 24. sz., 497–499. Az idézet: 497).

¹⁸⁶ BALÁZS, *Napló...*, i. m., 144. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁸⁷ *Uo.* [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

az életben, az illúziókban való csalódásról szólt, és ezt annak ellenére kiemelendőnek érezte, hogy az ábrázolásmód nem tetszett neki.

A művet két tényező miatt nem tartotta „művész élményének”.¹⁸⁸ Először azért, mert a nemiség kardinális szerepet játszik benne, „evvel reprezentáltatja az embereket, és keserű csalódása, hogy a coitusban nincs villámlás, mennydörgés, és nem nyílik meg az ég. Mert amiről nem tudja, hogy egy ital, üdítő mámor, erdei illat, testi tiszta erős gyönyörűség, nyári szél, azt mennyei megnyilatkozásnak kívánja szegény.”¹⁸⁹ Másodszor pedig zavarta a szereplők túlzott intellektualizmusa. Úgy találta, a szöveg „[n]agy kultúrdokumentum lehetne, ha nem volna művészileg olyan hallatlanul tehetségtelen”¹⁹⁰ (kérdés, hogy Ritoók vagy maga a regény), és legfőképp az zavarta (hozta dühbe), amit nem privátként, hanem „kollektív életérzésnek” hívott. Idézte a regény egyik szereplőjének megjegyzését, aki szerint a vágyakozás és várakozás érzése mindig nagyobb, mint a beteljesülése, majd ennek konklúziójaként így fogalmazott:

Ez a mai lélek állapota, legjellemzőbb, legbenső ténye (»történelemfilozófiai stádium«). És ez az, ami előttem legutálatosabb, amin túl kell jutni mindenáron. Ez máma mint axióma közkeletű, kétségbevonhatatlan lelki törvény, melyből kiindulnak. És ez az, mely a Niels Lyhnek katasztrófáit hozza létre. (Freud-féle öntudatlan öngyilkosságokat.) Kapóra jött külső akadályokat, csak hogy célhoz ne kelljen érni. [...] Ezeknek a Niels Lyhne stb. típusoknak folytonos kisiklása és bizonytalansága összefügg a nemi étellel.¹⁹¹

Az idézett részlet alapján látható, hogy a nemiség túldimenzionált szerepe mellett a Balázs Béla által érzékelt művésziatlenség másik okozója a szereplők túlzott elméleti gondolkodása. Emiatt nem képesek megélni a pillanatot, és minden váagnak sokkal nagyobb értéket tulajdonítanak, mint amilyen a valóságban ténylegesen rendelkeznek. Balázsnak tehát nem a regény stílusával, megírottságával, a szereplők azonosíthatóságával volt problémája, hanem Ritoók világ- és művészetszemléletével.

Figyelemre méltó, hogy példaként Niels Lyhne¹⁹² irodalmi alakját említette meg, amely a 20. század elejére ikonikussá vált, és amelynek hatása Ritoók saját irodalmi műveiben is felfedezhető. Balázs Béla *Niels Lyhne*-utalása nyomán *A szellem kalandoraiban* egy olyan kollektív létérzésnek a lenyomatát észlelhetjük, amely nem redukálható egy pártában maradt nő partikuláris érzéseinek és bosszúságainak az irodalmi szublimációjára. Figyelmünket a Ritoók-szövegek és -fordítások szoros kapcsolatára irányítva érthetőnek tűnik, hogyan írhatott Babits Mihály Ritoók Emmának írt levelében jó hangvételű véleményt a regényről, ahelyett, hogy meglepődnénk vagy csupán egy

¹⁸⁸ Uo. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁸⁹ Uo. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹⁹⁰ Uo., 138.

¹⁹¹ Uo., 139.

¹⁹² Balázs Béla németül olvasta a regényt, és nagy hatással volt rá, vö. *Könyvek könyve: 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól*, szerk. KÖHALMI Béla, Bp., Lantos, [1918], 87.

praktikus, furcsa gesztusként értelmeznénk, mint ahogyan azt Markója Csilla tette.¹⁹³ Markója választott perspektívája a vizsgálódás szemhatárát kortárs női szerzők alkotásaira szűkítette, de ha *A szellem kalandorai* fő tendenciáit, témáit, szereplőit (beleértve a nőemancipáció kérdéseit is) Ritoók szépirodalmi életművének alakulástörténetére figyelve értelmezzük, akkor észlelhetjük, hogy a regény alapstruktúrája és hangulata már kezdetektől jelen volt Ritoók szépirodalmi szövegeiben.

Ennél azonban még fontosabb annak felismerése, hogy a Niels Lyhne-féle intellektualizmus a korban sajátos regénytípusként jelentkezett. Lukács György *dezillúziós regény*ként határozta meg azokat a műveket, amelyek esetében az irodalmi alkotás tárgya „egy olyan, önmagában többé-kevésbé zárt, tartalmilag telített, merőben bensőséges valóság”,¹⁹⁴ „amely versenyre kel a külsővel, saját, gazdag és mozgalmas élete van, s az, spontán magabiztossággal, önmagát tartja az egyetlen igazi valóságnak, a világ lényegének, és az ő megghiúsult kísérlete, hogy ezt az azonosítást megvalósítsa”.¹⁹⁵ E regénytípusban inkább a passzivitásnak egyfajta hajlama van jelen, amely magával vonja a külső konfliktusoktól és harcoktól való tartózkodást, így minden a lélekben oldódik meg.¹⁹⁶ Az epikus bensőség mindig reflektált, tudatos, és távolságot tartó; a művészi megoldás esztétikai megvalósulásának előfeltétele a kiváltó etikai probléma leküzdése.¹⁹⁷

A szellem kalandoraira vonatkoztatva ezen szempontokat, a regényben felfedezhetjük Donáth Ervin vívódásának magját és szükségszerű bukását, aki inkább szemlélő, mint cselekvő; epikus megformálásának nehézsége pedig abban rejlik, hogy megmutassa: „az önmagába való visszahúzódás vagy a habozó, rapszodikus cselekvés hogyan alakulhat mégis tettekké”; ábrázolásmódjának feladata, hogy „megformálva föltárja azt a pontot, ahol létrejön e típus szükségszerű létezésének és így-létének, illetve szükséges kudarcának egysege”.¹⁹⁸

A Lukács által leírtak nyomán egyértelműnek tűnik, hogy *A szellem kalandorai* kísérletként értelmezhető a magyar dezillúziós regény megírására, amelynek szereplői a „transzcendenciától elvágott én” eredményeképp önmagukban ismerik fel „minden lenni-kellő forrását” és ennek következményeként önmagukat tekintik a megvalósulás

¹⁹³ MARKÓJA Csilla, *Három kulcsregény és három sorsába zárt „vasárnapos”: Lesznai Anna, Ritoók Emma és Kaffka Margit találkozása a válaszüton*, Enigma: Művészetelméleti folyóirat, 14(2007), 52. sz., 67–108, 92. Különösen a 93. jegyzetben fejtette ki, hogy az a levélrészlet, amelyet Ritoók bemásolt a visszaemlékezésébe, hiányos lehet, és nem tartalmazza Babits kritikus megjegyzését a regényt illetően. A visszaemlékezésben lásd RITOÓK, *Évek...*, i. m., 358.

¹⁹⁴ LUKÁCS György, *A regény elmélete: Történetfilozófiai kísérlet a nagyepikai formákról*, ford. TANDORI Dezső, Bp., Gond-Cura Alapítvány, 2009 (Gutenberg tér, 27), 112. Ennek kérdése már 1914-től foglalkoztatta, vö. *Uo.*, 7.

¹⁹⁵ *Uo.*, 112. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

¹⁹⁶ *Uo.*, 113.

¹⁹⁷ *Uo.*, 115.

¹⁹⁸ *Uo.*, 116–117.

egyedül méltó anyagának.¹⁹⁹ Lukács szerint e regénytípus esetében a tartalmi negatívumot és kiábrándultságot éppen a formai töredezettség és az időkezelés mérsékeli,²⁰⁰ ami választ nyújthat arra, miért lett Ritoók regénye ennyire terjedelmes és szétesőnek tűnő.

Ritoók regényei arról tanúskodnak, hogy prózájában

a valóság egyes töredékei mereven, töredékként és elszigetelten állnak egymás mellett, s a központi alakot sem a személyek számának korlátozása és a középpontra irányuló feszes kompozíció, sem a többiekét felülmúló személyiségének kiemelése nem teszi jelentőssé: a hős belső élete éppoly törekeny, mint környezete, és bensősége nem rendelkezik a pátosz lírai vagy gúnyos hatalmával, hogy szembeszegezhetné ezzel a jelentéktelenséggel.²⁰¹

A *szellem kalandorairól* írt Babits-kritika találóan állapította meg, hogy a regényre „[a] megszokott mértékek egyáltalában nehezen alkalmazhatók”, sőt, az újszerű forma ezt lehetetlenné teszi.²⁰² A bírálat egyszerre reflektál a regény innovatív vállalkozására és a formában rejlő veszélyre (az író nem áll regényének szereplői felett, „[a mű] kissé túlságosan líraként hat”),²⁰³ tehát Babits szavát vette kritikájában a regényben érezhető ellentmondásokat. Ezt azonban Lukács a forma velejárójaként határozta meg: „A dezillúziós regény *hangulatszerű pszepidolírja* mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy az emlékező átélésben kivehetően szétválk az objektum és a szubjektum: az emlékezés a jelenvaló szubjektivitás szemszögéből azt a diszkrpanciát ragadja meg, amely a valóságos objektum és a szubjektum által eszményként remélt mintaképe között fönnáll.”²⁰⁴

A *szellem kalandorai* valóban nem egy filozófus életregénye, mint ahogyan azt Babits megállapította – hanem egy olyan filozofikus mű,²⁰⁵ amelynek szereplői külön-külön tapasztalják meg a cselekvésképtelenséget, az elszigetelődést, az értelmetlenséget, a valóság és ideák kettősségéből fakadó csalódást – még abban az esetben is, ha vágyaik teljesülnek. Dezillúziós regényként való korabeli értelmezését kétségtelenül háttérbe szorította, hogy 1921 végén, 1922-ben az olvasók a közvetlen történelmi tapasztalat lenyomatát keresték benne – és a szereplőktől kezdve az eseményekig mindent a valóságban azonosíthatónak találtak.²⁰⁶

¹⁹⁹ *Uo.*, 118–119.

²⁰⁰ *Uo.*, 124–125.

²⁰¹ *Uo.*, 126.

²⁰² RITOÓK, *Évek...*, i. m., 358.

²⁰³ *Uo.*

²⁰⁴ LUKÁCS, *A regény...*, i. m., 129. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

²⁰⁵ Ritoók önmaga filozófiai regényként határozta meg alkotását, lásd: *Min dolgoznak a magyar írók?*, *A Nép*, 4(1922), 6. sz. (jan. 8.), 8.

²⁰⁶ Ritoók írásművészetét elismerte, de a korral, szereplőkkel kapcsolatban éles kritikát fogalmazott meg, lásd (tb.) [TURI Béla], *Ritoók Emma: A szellem kalandorai*, *Nemzeti Ujság*, 4(1922), 45. sz. (febr. 24.), 4. A szereplők „teórianyomorékokként” való jellemzését lásd MARLAY Ödön, *A szellem kalandorai*, *Magyarország*, 2(1921), 284. sz. (dec. 18.), 8.

A kritikák nagy része nemzeti-erkölcsi hanyatlástörténetet olvasott ki belőle. Császár Elemér összegzése szerint:

[a] szerző azt tűzte ki hivatásául, hogy *megrajzolja azt a bomlási folyamatot, mely a magyar nyelvű, de nem magyar lelkivilágú és intelligencia körében a világháború előtt végbement, s a melynek természetes következménye volt a bolsevismus*. Érdekes és komoly feladat, s itt annál érdekesebb, mert Ritoók Emma a politikai radicalismust és a socialismust szándékosan kikapcsolja a bolsevismust előidéző tényezők közül s nemzetünk katastrófáját pusztán műveltségi és ethikai alapon magyarázza, az értelem megzavarodásából és az erkölcsi érzék elfajulásából.²⁰⁷

Problémaként emelte ki, hogy a szerző nem foglalt állást a „beteg”, „erkölcsi érzékhiányos”, „gyenge”, „aljas” és „visszataszító” szereplőkkel szemben. Vajthó László is hasonló hangot ütött meg, szerinte Ritoók „alakjai *nemrég még a valóságban itt kavaroztak előttünk*; a regényben már nemesebb hivatásuk van: az író boncolókése alá kerültek s tanulunk belőlük. Így volt, mondjuk magunkban, s jórészt *a mi hibánkból volt így*. De másképp is lehet még nagy katasztrófa után és a mi erényünk lesz, ha megcsináljuk.”²⁰⁸ Ő „hóbortos szemfényvesztőknek”, a „művészet és tudomány nyomorultjainak” hívta a szereplőket, akiknek ajkáról a „nagyrahipotottság bombasztjai” áradnak.

A hasonló retorikájú kritikáktól üdítően elüt Alszeghy Zsolt írása.²⁰⁹ Összegző elemzésében a női szerzők által írt 1921-es irodalmi termést vizsgálta. Ebben felülke-rekedett a regény történeti olvasatán, és noha létrehozta az „asszonyi írások” – mint a férfi szerzők által írt irodalomtól eltérő célt kitűző szövegek – kategóriáját, mégis törekedett ezeknek a regényeknek az érdemi értékeit felfedezni. Értelmezésében:

[a] regény annak a magyar szellemi életnek adja képét, amely egyedül önmagát ismerte el szelleminek, amelynek *minden tagja szuverén értéknek mondotta magát a világ fejlődésében, és ez értéknek tudatában ebbe a fejlődésbe szuverén joggal be is akart avatkozni*. A lángelmék kora ez, a mindent átértékelő, a mindig átértékelő és önistenítő lángelmék kora, amiben a 17 éves ifjú már a Megváltóénál teljesebb megváltást ígért az emberiségnek, amiben a vallás etikája mosolyogni való fantazmagória volt a renaissance-egyéniségek mindent felölelő Eros-ának szempontjából. Ritoók Emma erre a *lelki és test [!] talajvesztésre példaként a 900-as évek ifjúságát állítja elének*, ezt a művészetimádatban és metafizikálásban elfogult nemzedéket, amely mindenáron a haza és vallás záróöve fölött akart egy emberi közösséget teremteni. Megdöbbenő, hogy *miként játszanak a szavakkal, hogy mennyire Übermensch-jogot követelnek maguknak, mennyire önértéknek tekintik magukat*. [...] Sivár világot tár elének e könyv, keserű tanulságot, és az a kár, hogy a fölemelkedés, az újraépülés talaját sem egészen

²⁰⁷ r.r., [Császár Elemér], *A magyarság útja a bolsevizmus felé*, Budapesti Szemle, 191. köt. (1922), 547. sz., 76–78. Az idézet: 77. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

²⁰⁸ V. L. [Vajthó László], *Ritoók Emma: A szellem kalandorai*, It, 11(1922), 116–117. Az idézet: 116. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

²⁰⁹ ALSZEGHY Zsolt, *Asszonyi írások*, Élet, 13(1922), 1. sz., 22–23.

világosan láttatja. Művész-regény, a regényművészet pompás felhasználásával írva: de *rideg könyv*. Látszik, hogy problémája csak alakulás közben szorult a regény központjába, a kiinduláskor minden az asszonysors, a szellemi és testi asszony kiszolgáltatásán fordult meg.²¹⁰

A hosszan idézett részlet több megállapítása is fontos: látható, hogy még a mélyebb értelmet kereső Alszeghy is ridegnek, sivárnak, darabosnak érezte a regényt (leginkább tematikájából és hangulatából fakadóan), ugyanakkor a politikai és életrajzi olvasatokkal szemben kiemelte, hogy *A szellem kalandorai* a századvégi, századfordulós szellemi közeg lehetséges női és – tegyük hozzá – férfi-szereplehetőségeit tette az ábrázolt lélekfejlődés tárgyává. A későbbi szakirodalomban Agata Schwartz tanulmánya támasztja alá ezt az olvasatot: ő a regény elemzése során a fin-de-siècle mentalitástörténetének kontextusában fejtette fel a szereplők jellemét, a konfliktusokat, a hasonló művek toposzainak együtthatását.²¹¹

A szellem kalandorainak az egyik – és jelen kérdésfelvetés szempontjából – legnagyobb hibája tehát önhibáján kívüli: túl későn jelent meg az első változat(ok)hoz képest. Az olvasók percepciójában létrejött – háború okozta – mély időszakadások következtében más jelentőséget nyert a szöveg 1921-ben, mintha 1914 végén látott volna napvilágot, a Ritoók által óhajtott revülap hasábjain.

Összegzés

Ritoók Emma korai pályaszakaszát közvetlenül meghatározta a „magyar Kiellandfordítóság”. A Kisfaludy Társaság már a *Méreg* lefordítása előtt is érdemesnek ítélte Kielland regényeit a kiadásra, mivel ezen művek légköre, az általuk közvetített hangulat, változás, jellemek, megfelelték az akkor körvonalazódó és általa támogatni igyekezett modern irodalom elvárásainak. A fordítói munka során bensőségesen megismert szövegek hatással voltak Ritoók Emmára, ugyanakkor szépírói tevékenységének alakulástörténetében kirajzolódik a tőlük való elrugaszkodás is. Korábbi műveinek alakjait, azok motivációt rendszeresen újragondolta: például a teljesen magára maradó Magda már nem öngyilkos akar lenni, amikor csalódik a szeretett férjében,²¹² mint Nilla, illetve az ő homológja, Kielland Wenchéje. Korai kötetei között erős hasonlóság figyelhető meg,²¹³ amelyek sajátosan helyi környezetben tematizálták a nemi szerepeket. Önálló szépirodalmi tevékenysége mégsem kapott akkora figyelmet, mint fordításai: ebben leginkább az iróniát és humort nélkülöző írásmódja játszhatott szerepet, amely

²¹⁰ Uo., 22. [Kiemelés tőlem – A. V. Ö.]

²¹¹ Ő is fontosnak tartotta elhatárolódni attól az olvasattól, amely a szerző személyes életét összemosza a regény olvasatával. Lásd: Agata SCHWARTZ, *Emma Ritoók's Novel „Spiritual Adventurers” [A Szellem Kalandorai]: An Intellectual Document of the Fin de Siècle*, Hungarian Studies, 16(2002), 2. sz., 297–306.

²¹² Mivel nem tudjuk, hogyan hal meg, halála akár öngyilkosság eredménye is lehet – az a tény, hogy lányát először elviszi Ágneshez, mindenképp baljós befejezést vetít előre.

²¹³ *A Négyen a tűz körül* című novelláskötetről lásd: ZSADÁNYI, *A női... i. m.*, 16–63.

„hideggé” és „komollyá” teszi műveit.²¹⁴ A korabeli közönség ugyan ismerte tárcáit, novelláit az időszak kiadványokból, de a kritika nem tartotta eredeti tehetségnek.²¹⁵ Női szerzősége eleve beszorította őt egy szűkebb értékelési térbe, Kielland-fordításai pedig elhomályosították saját műveit.

A világháborút követően, írásainak autonómiáját teljesen felfüggesztette az életrajza felőli magyarázat, és ennek káros vonását döntően *A szellem kalandorainak* olvasataiban érhetjük tetten. Pedig e regény szervesen folytatta azt, amit az *Egyenes úton – egyedül*, illetve *A nagy véletlen* című, kisebb terjedelmű munkáiban megkezdett, ugyanakkor sokkal mélyebbre ás az emberek közötti kapcsolatok felfejtésében, az árnyalatok kibontásában. Ugyan a párbeszéd terjedelmes filozófiai elmélkedéseket tartalmaznak, ezek elengedhetetlenek a dezillúziós regény megteremtéséhez, a szereplők egyénítéséhez és azoknak a szemléletbeli azonosságoknak és különbözőségeknek az ábrázolásához, amelyek egy csoportba tömörítik az azonos szellemi közegbe tartozókat, majd lassan eltávolítják őket egymástól. Ha a regényt nem a Vasárnapi Kör felől, hanem a szerző korábbi szépirodalmi szövegei és fordításai mentén olvassuk, akkor világossá válik, hogy a mű nem a ténylegesen létező összejövetelek résztvevőiről szól – még ha mintául ők szolgáltak is –, hanem azokról a jellemekről, akiket Ritoók a „szellem kalandoraiként” határozott meg. Könnyen befolyásolható tehetségek ők, fanatikus hívők, idealisták, miközben erős bennük a siker és a szereplési vágy.²¹⁶ A referenciális megfeleltetés természetesen nem légből kapott, de jól látható, hogy a szerzőt már pályakezdése legelejétől, az 1890-es évektől érdekelte az ilyen típusú alakok ábrázolási lehetősége. Nillát, Fauszt kisasszonyt, Ágnest vagy Gertrudot ugyan nem filozófiai kérdések foglalkoztatják, mégis emlékeztetnek *A szellem kalandorainak* szereplőire.

²¹⁴ Az iróniáról mint modern megformálási eszközről és elvről a regényben lásd: LUKÁCS, *A regény...*, i. m.

²¹⁵ Sokatmondó a párhuzam az *Aranyfűst* című regény befogadástörténetének körülményeivel, lásd TÖRÖK, i. m., 350–351.

²¹⁶ RITOÓK, *Évek...*, i. m., 27.